

प्रकरण पहिले

आधुनिक मराठी कवितेचे अंतःप्रवाह

प्रास्ताविक - मराठी कवितेचा प्रवाह मराठी लोकजीवनाबरोबर वाहत आलेला असून त्यात सामाजिक जीवनाच्या स्थिती आणि गतीबरोबर वेगवेगळे प्रकार व प्रवृत्ती उदयाला आलेल्या आहेत.

आधुनिक मराठी कवितेचे हे अंतःप्रवाह शोधावयाचे झाल्यास प्रथमतः आपणाला भारतीय संस्कृतीचा इतिहासपूर्व संस्कृतीचा कालमानाप्रमाणे शोध घ्यावा लागेल. हा काळ शोधत असताना त्यातील प्रवृत्तीचाही आपणाला शोध घेणे गरजेचे वाटते. सिंधू संस्कृतीतील लोकांचे राहणीमान, तत्कालीन शहरे, त्याच्या भोवतीची तटबंदी या सर्वांवरून त्या संस्कृतीचा विकास मोठ्या प्रमाणावर झालेला होता. तिने जणू प्रगतीचे शिखरच गाठले होते. या विकासाबरोबरच त्यांचा व्यापार व्यवसायही प्रगती पथावर होता. त्याबरोबर ज्ञान, विज्ञान आणि भौतिकता यांच्यातही मोठ्या प्रमाणावर प्रगती झालेली पहावयास मिळते. वेगवेगळ्या धातूंचा उपयोग कशासाठी करावयाचा आणि कुठे करावयाचा याविषयीचे त्यांना प्रगत ज्ञान होते. बांधकाम कलेत ते निपुण होते. म्हणजेच स्थापत्य कला त्यांना उत्कृष्टपणे अवगत होती. किंबहुना या साऱ्यांचे आकलन असणारे ते जगातील पहिले लोक असतील. त्यांची संस्कृतीही मुख्यतः स्वसंरक्षणासाठी असलेली आपल्या प्रत्ययाला येते. उत्खननातून त्यातील महत्त्वाचे अवशेष आपणाला पहावयास मिळतात. '1'

सिंधू संस्कृतीचा काळ भारताच्या अस्मितेचा काळ आहे. त्यात भारताच्या प्रारंभिक सांस्कृतिक जनजीवनाचे चित्रण आहे. याचे दर्शन आपणाला सिंधू संस्कृतीत घडते. परंतु कालमानाप्रमाणे त्याचे बदलते स्वरूपही झालेले आहे. तत्कालीन रूढी, चालीरीती, परंपरा, पूजापद्धती, सामाजिक जीवन हे सर्वच स्वरूप पुढे बदललेले आहे. त्यांचे सहजीवन, सहिष्णुता, अद्वैत जीवननिष्ठा, अभेद भक्ती ही या संस्कृतीची वैशिष्ट्ये असल्याचे हे आद्यभारतीय तत्त्वज्ञान स्पष्ट करते.

सिंधू संस्कृतीमुळे पृथ्वीतलावरील इतर लोकांना एका अत्यंत प्राचीन संस्कृतीची व जीवनाची मानवी समाजाची सर्वांगाने माहिती करण्याची व त्याचा अभ्यास करण्याची संधी प्राप्त होते. त्यामुळेच प्राचीन लोकांच्या जीवनाशी व त्यांच्या संस्कृतीशी आपण आपली तुलना करू शकतो.

प्राचीन उत्खननात सापडलेल्या सिंधू संस्कृतीचे अवशेष व तिची माहिती केंद्राशी जोडली तर ती आपल्या मनाशी संवाद साधते कारण ते जगातील सर्वात प्राचीन वाङ्मय आहे. त्यात आर्यांनी आपल्या परंपरेचे पूर्वजांचे वर्णन केलेले आहे. याचेही पुरावे आपणाला या ग्रंथाच्या आधारे पहावयास मिळतात. त्यात त्याची लोकनीती पहावयास मिळते. त्याबरोबरच त्यांचे जीवन आणि लोकजीवनाबरोबरच लोकमनाचा अविष्कारही आपल्या प्रत्ययाला येतो. ते खऱ्या अर्थाने लोकवाङ्मय आहे. हे लोकवाङ्मय काव्याचे उगमस्थान असावे असे म्हणावयास हरकत नाही. यात प्राचीन हिंदु समाजाचे जीवन, चालीरीती सातत्याने चालत आलेल्या रुढी-परंपरा, देवधर्म, सण, उत्सव या सर्व बाबी आजच्या समाजाशी मिळत्या जुळत्या आहेत.²

सिंधू संस्कृतीतील लोकांची खास अशी भाषा म्हणजे चित्रलिपी होती व ती आजही वाचली गेली नाही. ती वाचली गेली तर बरीच माहिती मिळू शकेल.³

सिंधू नदीच्या किनारी ज्या काही प्राचीन कालखंडात वसाहती झाल्या त्या काठावर वस्ती करणाऱ्या लोकाना 'सिंधू' असे म्हटले जात होते. सिंधू संस्कृतीतील लोकांचे राहणीमान, जीवनपद्धती इ. बाबी आजसुद्धा हिंदु संस्कृतीत पहावयास मिळतात. हिंदु हा सर्व जाती आणि धर्माचा सर्व समावेशक धर्म आहे आणि म्हणूनच या धर्मातील सण, उत्सव, रुढी, परंपरा या सर्वसमावेशक आहेत. या विचाराचे चित्रण ही या हिंदू संस्कृतीत ग्रंथातूनही झालेले आहे. तसेच त्याचे प्रतिबिंब लोकवाङ्मयातूनही झालेले आहे. या लोकवाङ्मयाचे पुढे पुढे दोन प्रवाह पडतात. (एक) ही लोकगीते सुरुवातीला लिखित स्वरूपात नव्हती. तर एका मुखातून दुसऱ्या मुखात, दुसऱ्यातून तिसऱ्यात असे कर्णापकर्णी स्वरूप होते. हे वाङ्मय एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपर्यंत मौखिक आविष्काराने चालत आलेले होते. आणि म्हणूनच ते मौखिक वाङ्मय होय.

या मौखिक वाङ्मयात जात्यावरची गाणी, प्रियाराधन नृत्य व गीत, शिकारीसाठी बाहेर गेलेल्या लोकांना विघ्ने येऊ नयेत म्हणून स्त्रियांनी परमेश्वराजवळ केलेली प्रार्थना, सणाची, उत्सवाची गाणी, श्रमगीत इ.चा समावेश केला गेला आहे. या वाङ्मयाचा दुसरा भाग म्हणजे लिखित वाङ्मय होय. हे लिखित वाङ्मय मौखिकतेतूनच आकाराला आलेले आहे. देवादिकाची पूजा, त्यांची आराधना, प्रार्थना ही एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपर्यंत पोहोचवत असताना यात बऱ्याच प्रमाणावर बदल होऊ लागले. आणि म्हणूनच त्याचे

लेखन करावे असे काही लोकांना वाटू लागले आणि त्यांचे लेखन दगड, भूर्जपत्रे, झाडाच्या साली यांच्यावर कोरण्यात व लिहिण्यात येऊ लागले. असे हे सुरुवातीचे या लोकवाङ्मयाचे लिखित स्वरूप आहे.

सुरुवातीचे हे लोकवाङ्मय सामान्यपणे स्त्रीगीते व सूत मागधापासून चालत आलेले आहे. हा प्रवाह त्यांच्यापासूनच मानण्यात येतो. हा कालखंड इ.स.पूर्व 3 ते इ.स. 9 व्या शतकापर्यंत मानला आहे. मराठी साहित्यातील लेखनाची सुरुवात श्रवणबेळगोळ येथील गोमटेश्वराच्या मुर्तीखाली कोरलेल्या शिलालेखावरून प्रत्ययाला येते. या काळातही लोकवाङ्मय होते. 99व्या शतकात लोकगीताला उधाण आले होते असा उल्लेख अकराव्या शतकातील 'मानसोल्लास' नामक संस्कृत ग्रंथात आलेला आहे.⁴ याचे काही पुरावे मिळतात. 92व्या शतकात मात्र मुकुंदराजाचा 'विवेकसिंधु' व 'परमामृतं' यासारखे ग्रंथ निर्माण झाले. यावरून मौखिकतेला आता लिखित स्वरूप प्राप्त झाले होते. याच प्राचीन काव्याचे पुढे तीन प्रकारात विभागणी केली आहे. हा क्रम म्हणजे संत वाङ्मय, शाहिरी वाङ्मय व पंडिती वाङ्मय होय. या वाङ्मयातून तत्कालीन लोकसंस्कृती सामाजिक आणि राजकीय परिस्थिती, लोकरूढी, परंपरा, विश्वास, देवपूजा इ.चे चित्रण झालेले आहे.

प्राचीन कविता ही (मराठीतील) अभंग आणि ओवी या दोन लौकिक छंदात अविष्कृत झालेली आहे. संतकाव्य हे सामान्य जनांच्या अध्यात्मिक उद्धारसाठी निर्माण झालेले होते. संनकवीनी आपल्या अभंगातून परमेश्वराच्या भेटीची तळमळ, मुक्तीच्या मार्गावरील वेगवेगळ्या अवस्थांचे वर्णन केले आहे. हे काव्य उत्स्फूर्त व सहज अविष्काराने निर्माण झालेले आहे. शाहिरी वाङ्मयात कलात्मकतेला शृंगाराचा साज चढविलेला आहे आणि या कलात्मकतेबरोबरच वस्तुस्थितीचे चित्रण केले आहे. आद्य शाहिरी वाङ्मयात अध्यात्मिकता आहे. पंडिती काव्य हे जाणीवपूर्वक व योजनाबद्ध आखलेले असे काव्य आहे. त्यांनी आपल्या काव्यात पंडित्य किंवा व्युत्पत्ती यांना काव्यात स्थान दिले आहे. नवरसाचा जाणीवपूर्वक अविष्कार करण्याची आणि रसिकांना त्याचा आस्वाद घडविण्याची त्यांची प्रेरणा आहे. आख्यानावर व प्रसंगावर कलापूर्ण संस्कार केल्यानंतर निर्माण झालेले काव्य म्हणजे पंडिती काव्य होय.⁵

अशा रीतीने ही प्राचीन कविता लिखित रूप धारण करून साकार होऊ लागली तिचे काही ठिकाणी नागरी व ग्रामीण^{असे} स्वरूप प्रत्ययाला येते. या सर्वच प्रकारातून लोकजीवन व लोकसंस्कृती याचे प्रतिबिंब उमटलेले आहे. परंतु या सर्वच साहित्याचे अनुबंध मात्र आर्यपूर्व संस्कृतीशी प्रत्ययाला येतात. आधुनिक मराठी

वाङ्मयाच्या कालखंडातील ही लोकवाङ्मयाची परंपरा सांभाळण्याचे कार्य मराठीत ग्रामीण साहित्याने केलेले आहे. पुढे हेच वाङ्मयप्रकार अनेक कलावंताकडून वेगवेगळ्या पद्धतीने हाताळले गेले आहेत. त्यातच काही विचारवंत प्राचीन कविता, अर्वाचीन कविता व नवकविता अशा प्रकारचा कालिक भेद करतात. या साहित्यातील काव्यांच्या परंपराचा विचार करत असताना आधुनिक काव्याच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

आधुनिकतेची संकल्पना

आधुनिकतेच्या दृष्टीने 1885 चा पुढील कालखंड म्हणून ओळखला जातो. तत्पुर्वीचा कालखंड हा संक्रमण अवस्थेचा कालखंड होता. अति प्राचीन कवितेचे व तिच्या गुणावशेषाचे स्वरूप मरगळलेले होते. 1885च्या पुढील काळात त्याच गुणविशेषानी आता मूळ धरावयास सुरुवात केली होती. तत्कालात विठोबा अण्णा दफतरदार, का.दा. पाळंदे व ना.घो. खडिकर या कवींनी कविता लिहिलेल्या आहेत. काही कवींनी तर जुन्या नव्याचे मिश्रण करून कविता लिहिलेल्या आहेत. जगन्नाथ पंडिताच्या दिलाशाचे 'विरहीविलाप' हे मूळातून अनेक पटींनी सुंदर व सरस आहे. हे कृष्णशास्त्रींनी रुपांतरीत केले आहे. गणेशशास्त्री लेले यांनी 'रघुवंशाला' व 'महिम्नस्तोत्राला' मराठीचा वेश चढविला आहे. संस्कृत काव्याच्या धर्तीवर 12 महिन्यातील सणांचे वर्णन करणारे 'उत्सवप्रकाश' नावाचे काव्य कृष्णशास्त्री राजवाडे यांनी रचले आहे. स्वतःला कृष्णशास्त्री चिपळूणकराचे विद्यार्थी म्हणवून घेत. हे कुमार संभवाच्या सातव्या स्वर्गाची निर्मिती केली आहे. पा.गो.पारखी यांनी 'षडऋतुवर्णन'ची रचना केली आहे. तसेच संस्कृत साहित्याची भाषांतरे व अनुकरण ज्या पंडित कवीने केले आहे. त्यांची भाषा ही मोरोपंत वळणाचीच वाटते.⁶

पुढे इंग्रजी अंमलाबरोबरच महाराष्ट्रात पाश्चात्य पद्धतीची शिक्षणप्रणाली सुरु झाली. तसेच इंग्रजी भाषा आणि साहित्यसंस्कृती याचेही शिक्षण येथे सुरु झाले. इंग्रजांच्या या प्रयत्नातून भाषांतरणाला सुरुवात झाली. यातूनच पुढे नियतकालिकांना चालना मिळाली. या नियतकालिकातून संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरे तसेच इंग्रजी ग्रंथांची भाषांतरे करावयास सुरुवात झाली. काही अल्प प्रमाणातच स्वतंत्रपणे लेखन केले गेले. पुढील काळात महाविद्यालयीन शिक्षणाने महाराष्ट्रीयन तरुणांच्यावर फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीचा परिणाम झाला. आणि मिल्ट स्पेन्सर यासारख्या विचारवंताचे विचार पदवीधराच्या मनात रुजू लागले. त्यातूनच स्वातंत्र्य, समता व बंधुता याविषयीचे विचार प्रबल होत गेले. आणि या विचारांचा स्फोट विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, टिळक व आगरकर यांनी आपल्या साहित्यातून केला व डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून त्यांनी राष्ट्रीय

शिक्षणाचा पाया घातला. यापूर्वीचे शिक्षण इंग्रजी राज्यसत्तेच्या प्रभावाखाली सुरू झाल्याने नोकरवर्ग निर्माण करणे एवढा एकच हेतू त्यांचा असल्यामुळे त्या अनुषंगानेच जीवनमूल्ये शिकविणे हे काम शिक्षण करत होते. तिच्यात राष्ट्रीय वृत्तीची जोपासना नव्हती या शिक्षणपद्धतीचा परिणाम गुलामगिरी जोपासण्याकरिताच अधिक झाला.

या काळातील मराठीबाबत आणि मराठी अस्मिता जोपासावयाची तर मराठी भाषा आणि तिच्यात निर्माण झालेल्या साहित्याचे वेगळेपण दाखवून देणे गरजेचे होते. तसेच हे वेगळेपण जोपासण्यासाठी नव्या स्वरूपाच्या तत्सम साहित्याची निर्मिती होणे गरजेचे होते. त्यातच 1985 साली स्वातंत्र्यासाठी सर ह्यूम आणि टिळकांच्या प्रयत्नांनी मुंबईत राष्ट्रीय सभेची स्थापना होऊन स्वातंत्र्याची मागणी करण्यात आली. आणि बंधुत्वाबरोबर स्वातंत्र्य या विषयालाही या कवितेने स्पर्श केला. व त्याचा परिणाम मराठी साहित्यावरही झाला. या नव्या विचाराचे साहित्य तत्पूर्वीच्या साहित्यातून अनेक दृष्टीने वेगळे होते. नव्या विचाराचा प्रसार करणारी म्हणून त्यानंतरच्या मराठी साहित्याला आधुनिक मराठी साहित्य ही संकल्पना व तो प्रवाह रूढ झाला. व यामध्ये आधुनिक कवितेच्या प्रेरणा आणि त्याचे स्वरूप काय याचा विचार करावा लागेल.

आधुनिक कवितेच्या प्रेरणा

आधुनिक काळातील कविता तसेच इतर कलानिर्मिती धर्मपरंपरेच्या धर्मपरंपरेशी थोडी फार बिलगलेली दिसते. कवी कविता लिहित असताना त्या कवीचे व्यक्तित्व त्या काव्यात प्रकटलेले असते. व्यक्ती आणि सभोवतालची परिस्थिती यातच व्यक्तीचा विकास होत रहातो. व्यक्तिमत्त्वामध्ये व्यक्तीच्या भावना, कल्पना व विवेक यांचाही समावेश त्याच्या काव्यात होतो. त्यांच्या भोवतीच्या वातावरणाचा परिणाम तसेच कालखंड यांचे प्रतिबिंबही त्याच्या साहित्यात दिसून येते. मानवी जगातील व्यक्तीशी त्याचा व्यवहार जसजसा वाढत जातो तसतसा त्याचा संबंध अनेकाशी येतो. आणि त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होत रहातो. या सर्वांचा समावेश त्याच्या साहित्यातून होत रहातो.⁷

एखाद्या विशिष्ट प्रसंगाने या कवीचे मन मोहित होते किंवा एखाद्या प्रसंगावर तो मोहित होते आणि त्यातून त्याचे काव्य आकाराला येते. बहुतेक व्यक्तीच्या हातून अशाप्रकारेच साहित्य निर्मिती होत रहाते. परंतु काही काही व्यक्ती अशा असतात की त्या परिस्थितीवर आपल्या व्यक्तीगत विशिष्ट गुणांचा ठसा

उतरवितात व परिस्थितीच्या प्रवाहात वाहून जाण्याऐवजी परिस्थितीवर वर्चस्व गाजवून आपले वेगळेपण प्रकट करतात. या वेगळेपणाचा समावेश त्याच्या साहित्यात होतो.

साहित्यिकाच्या भावना विशिष्ट सौंदर्यामुळे उचंबळून आल्या व आपण होऊन जागृत झाल्या की त्या शब्दरूप होतात आणि त्यांना आकार प्रकट होतो. एकाच बाह्य विश्वाकडे पहाण्याच्या कवीच्या दृष्टीकोनात भेद निर्माण होतात. ते त्यांच्या प्रवृत्तीनिरूप असतात हा सुर्यास्त त्यांना वेगवेगळा भासतो. केशवसुतासारखा कवी स्वातंत्र्याचा सुर्य पश्चिमेला गेला असे म्हणतो तर तांब्याना हाच सूर्य जीवनाचा अतःकाळ वाटतो. अशाप्रकारे व्यक्तीच्या मनाचे प्रतिबिंब या कवितेत उमटते. आणि विशिष्ट उपमा व प्रतिमाचा वापर करून कवी कवितेला आकार देतात.

कवीला सामान्यव्यक्तीप्रमाणेच सुखदुःखाची अनुभूती येत असते. व त्याचा परिस्फोट तो सहजस्फुर्तीने करत असतो. उलट त्याच्या भावभावनांना तो त्रयस्थ न ठेवता त्याच्यात तो एकरूप पावतो. यात त्याची भूमिका स्वार्थकेंद्रित रहाते. दोन कवीच्या व्यक्तिमत्वात आणि विचारात भेद असतातच. त्या पद्धतीने त्याचे काव्य आकाराला येते. व त्याच्या भावना त्यात प्रकट होत. त्यात त्याची विस्तृतता व्यापकत्व हाऊ शकते. म्हणून निरनिराळ्या कवीच्या काव्यात हा अविष्कार वेगवेगळा प्रकट होत रहातो. आपल्या अनुभव संपन्नतेप्रमाणे हे सौंदर्यात्मक अनुभव अत्यंत उत्कटतेने व यथार्थतेने तो व्यक्त करतो. आशय आणि शाब्दिक आकार यांच्यात अभेदता राखणे हे काव्याच्या यशाचे अर्धगमक मानले जाते. तर आशयाचेच म्हणजे कवीच्या व्यक्तीमत्वाला निकट साहचर्य ठेवणाऱ्या अनुभवाचे मोल आहे. हे तो पहातो आणि त्याचे चित्रण करतो. हे उरलेले यश होय. अशाप्रकारे कवीचे व्यक्तीमत्व व भावनात्मक आशय हे काव्याचे परीक्षण करून ध्यानात घेणे इष्ट असते.

आधुनिक मराठी काव्याचा विचार करित असताना पूर्वीचे काव्य कसे होते. याचाही विचार आपणास करावयास लागतो. आधुनिक कविता ही केशवसुतापासून उदयास आली. तत्पूर्वीचे काव्य हे कशा स्वरूपाचे होते. याचाही विचार करावा लागतो. केशवसूतपूर्वकविता ही पारंपारिक होती. परंपरेने घालून दिलेल्या बंधनाचे ती उल्लंघन करित नसे. वृत्तबद्धता हे तिचे प्रमुख वैशिष्ट्य होते. श्लोक किंवा ओवी यांनी ती बद्ध होती. 15 ते 20 श्लोक किंवा 50 एक ओळीची कविता असावी असा दंडक होता. तिचा मुख्य

विषय हा परमेश्वर स्वरूपाचा होता. ईश्वरभक्तीपोटी अभंग, प्रार्थना व पदे लिहून भक्तिसाधना करणे हा त्या कवितेचा मुख्य हेतू होता. पूर्वी कवितेत आत्मलेखन होत नसे. त्यात स्वतःच्या भावभावना सुख दुःख यांना स्थान नव्हते. त्यात कवीच्या मनाचे प्रतिबिंब सत्यरूपात उमटलेले नव्हते. तसेच यामध्ये काही भिन्न भिन्न प्रवाहही पहावयास मिळतात.

1885 नंतर मराठी कवितेच्या स्वरूपात एकदम बदल घडून आला. पारंपारिकतेने घालून दिलेली बंधने केशवसुतानी झुगारून दिली आणि कलात्मकतेला वाव न ठेवता कवितेतून वस्तुनिष्ठतेची चित्रणे होऊ लागली. भक्ती हा विषय नाकारून केशवसुतानी आपल्या कवितेत मानवी भावभावनांच्या चित्रणाला महत्त्व प्राप्त करून दिले. राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभक्ती आणि बंधुत्व या संकल्पना त्यांनी मराठी कवितेत आणल्या. 'तुतारी' व 'नवा शिपाई' या कवितामधून राष्ट्रप्रेम व्यतीत केले. 'अत्यंजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न' मधून त्यांनी मानवतेचा दृष्टीकोन साकार केला. तर गोष्टी घराकडील वदता 'सख्या रे आता जाशील कुठे' या कवितेत आत्ममनाचे प्रतिबिंब त्यांनी चित्रित केले. कल्पनात्मकता झुगारून वस्तुनिष्ठतेला त्यांनी प्राधान्य दिले. निसर्ग हा त्यांनी कवितेचा स्वतंत्र विषय केला. आणि 'भृंग' व 'पुष्पास' या कवितातून निसर्ग चित्रण चित्रित केले. व्रतबद्धतेच्या बाबतीत 'सुनित' हा नवा काव्यप्रकार त्यांनी मराठीत आणला व कवितेतील ओळीची बंधने झुगारून भावनात्मकतेला स्थान प्राप्त करून दिले. जुन्या कवितेत रेंगाळत राहिलेले भक्तीचे अधिष्ठान कवितेत त्यांनी ठेवले नाही. तिला भावगीताचे स्वरूप प्राप्त केले. वेगवेगळे अलंकार आणि नवनवीन उपमा यांच्या वापरामुळे त्यांनी कवितेचे अंतरंगही बदलून टाकले. काव्य म्हणजे एखाद्या घटनेचे अथवा प्रसंगाचे वा कथेचे सालंकार ही भावनाच मुळात बदलली आणि कोणत्याही लौकिक विषयासंबंधी कवीची भावनात्मक प्रतिक्रिया कवीने आपल्या मुखाने व आपल्या शब्दात प्रकट करणे हे तिचे महत्वाचे कार्य आहे. ही भावना याठिकाणी अस्तित्वात आणली हा काव्यातील महत्वाचा बदल होय.⁸

आधुनिक मराठी कवितेला नवे रूप येण्याचे कारण म्हणजे **लौकिक जीवनातील विषय** केशवसुतापूर्वी साहित्यात येऊ पहात होते. त्याचबरोबर जिव्हाळयाचे प्रश्नही साहित्यात आणले. विधवाविवाह अस्पृश्यता निवारण हे ही विषय काव्यात येऊ लागले. आणि त्यातूनच पारतंत्र्याची जाणीव होऊ लागली. स्वातंत्र्याची तळमळ केशवसुत आणि विनायक यांच्यापासून व्यक्त झालेली आहे. समाजातील जानपद किंवा

स्त्रीच्या भावना यांनीही कवितेत स्थान मिळाले. आणि स्वतःच्या भावना व्यक्त करण्यास कवितेत सुरुवात झाली.

प्राचीन मराठी काव्यात ईश्वरभक्तीवरच लिहावे लागे. परंतु केशवसुतानी आत्मलेखन करावयास सुरुवात केली. भक्तीचे जोखड पहिल्यांदा झुगारून दिले. केशवसुताची कविता ज्ञानाचे कुंपण ओलांडून दिक्कालातून आरपार पहाण्याची जिद्द बाळगते. तिला अद्भूताचे सत्य मांडावयाचे होते. वस्तुनिष्ठ इतकेच आत्मनिष्ठतेचे वेड केशवसुताच्या कवितेने घेतले होते. काव्याचे प्रयोजन, अन्याय, ढोंग, अत्याचार, अमंगलाचे निर्मूलन हे विषयही त्यांनी कवितेने करून दाखविले. 'गोफण', 'तुतारी', 'स्फुर्ती' ही त्याचीच उदाहरणे होत.

आधुनिक मराठी कवितेत राष्ट्रीय कविताचा प्रवाह केशवसुतानी आणला. राष्ट्राचे पुर्ववैभवही त्यांनी आपल्या कवितेतून प्रकट केले. स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी वाचकांना प्रवृत्त करावयाचे वेड घेतले होते. पारतंत्र्याबद्दल त्यांनी काव्यातून खेद प्रकट केला. राष्ट्रीय स्वरूपाचे काव्य लिहिणारे मराठीतील ते पहिले कवी होत. केशवसुतानी राष्ट्रभक्तीचे पोवाडे काव्यात आणले व टिळक यांच्यावर त्यांनी पोवाडा लिहिला. गतइतिहासाची स्फूर्ती चेतवण्याचे कामही केशवसुतानी केले. तसेच त्यांनी आपल्या काव्यातून मानवतावादाचा पुरस्कार करून विश्वबंधुत्वाची कल्पना काव्यातून प्रकट केली.

आधुनिक कवितेच्या प्रेरणेला कारणीभूत असलेला विषय म्हणजे जुन्या रुढी, सामाजिक रुढी विषयाचे बंड ही कल्पना अर्वाचीन काव्यात केशवसुतानी मांडली. जुन्या संत कवीनी समाजातील दंभ, बंड पुकारले असले तरीदेखील केशवसुतानी स्वातंत्र्याचा विचार आपल्या कवितेत मांडला. त्याबरोबरच राष्ट्रीयता हरिभाऊ आपटे, गडकरी यांनीही आपल्या साहित्यातून प्रकट करावयास सुरुवात केली. स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व या मराठीने आपली इमारत उभी केली. नवा शिपाईमधून बंधुभावनेचा विचार त्यांनी मांडला. त्याचबरोबर धर्मपंथाच्या पलीकडे म्हणून पहाण्याची दृष्टी त्यांनी लोकांना दिली. आपल्या काव्यातून हा विश्वव्यापी दृष्टीकोन केशवसुतानी जनसामान्यांना प्राप्त करून दिला.

राजकीय अंगापेक्षा सामाजिक अंगाचे प्रतिबिंबही काव्यात पहावयास मिळते. स्त्रीविषयक सुधारणा म्हणजे स्त्रीशिक्षण, प्रौढविवाह, पुनर्विवाह, केशवपननिषेध तसेच पुरुषाबरोबरचा समाज दर्जा या गोष्टींना महत्त्व दिले आहे. जाती, धर्म, पंथ यांच्या बंधनाना आपण जुमानत नसल्याचे अनेक कवीने सांगितले आहे. अस्पृश्यता

निवारण्याचा प्रश्न ही केशवसुतानी आपल्या काव्यात मांडला आहे .

आधुनिक मराठीच्या निर्मितीला सामाजिक सुधारणा, अध्यात्मातून सुटका करून वास्तवरूप काय आहे . आजच्या लोकांचे जीवन कसे आहे हे वास्तवरूपाने केशवसुतासारख्या कवीनी काव्यात मांडले . कोणतेही काव्य लिहित असताना वृत्ताचा, ओवीचा छंदाचा वापर केला पाहिजे अशी जी समजूत काव्याविषयी होती ती आधुनिक कवीनी झुगारून लावली व नव्या जाणीवाचे परिणाम कवीनी आपल्या काव्यात आणले . तसेच पाश्चात्य शिक्षण पद्धतीचाही परिणाम काव्यामध्ये झाला . म्हणूनच आधुनिक मराठीच्या निर्मितीला कारणीभूत उदात्त विचार, उदात्त दृष्टीकोन, पारंपारिकतेला नकार हा उदात्त दृष्टीकोन मराठी कवितेला केशवसुतानी प्राप्त करून दिला . याच आधुनिक मराठी कवितेच्या प्रेरणा होत . व यातूनच पुढे आधुनिक मराठी कवितेच्या प्रवृत्ती निर्माण झाल्या .

आधुनिक मराठी कवितेच्या प्रवृत्ती

केशवसुत पुर्वकालीन कवीनी आपल्या काव्यातून पार्थिवतेचे विचार मांडलेले आहेत . त्याचबरोबर देवादिकाचाही विचार केला आहे . भक्ती हा त्या साहित्यनिर्मितीपाठीमागील प्रमुख हेतू होता . या भक्तीतूनच या मानवी जन्माचे सार्थक करावयाचे म्हणजेच आत्म्याची मुक्ती करून घ्यावयाची या प्रयोजनानीच हे काव्य साकार होत होते .

इंग्रजी आमलाच्या सुरुवातीस मराठी साहित्य थोडा फार या विचारापासून परावर्तीत झाले आणि इंग्रजी साहित्याचा आणि त्यातील विविधतेचा विचार करू लागले . त्यातूनच संत, शाहिर व पंत यांनी केलेल्या चित्रणापेक्षा वेगळा विचार घेऊन कवीता आकार घेऊ लागली . म्हणजेच 1885 नंतर काव्यामध्ये थोड्याफार प्रमाणात बदल झालेला दिसून येतो . जे आपल्या अवतीभवती घडत आहे . त्याची आता हळूवारपणे चित्रणे व्हावयास लागली . यंत्रयुगाने झालेला बदल आणि त्या बदलामुळे मानवी मनावर झालेले परिणाम यांचे उल्लेखही साहित्यात येऊ लागले . पुर्वकालीन कवी आपल्या काव्यामध्ये सामाजिक, सौंदर्यात्मक, जीवनात्मक, राष्ट्रीय चिंतनपर याचा कोणताच विचार साहित्यातून करीत नसत . परंतु 1885 नंतर काव्यात अमुलाग्र बदल झाला . याचे आद्यप्रवर्तकपदाचा मान केशवसुतानाच द्यावा लागतो . केशवसुताने आपल्या काव्यातून नवसौंदर्य चित्रित

करावयास सुरुवात केली. आपल्या काव्यलेखनाच्या प्रारंभीच्या काळात त्यांनी लिहिलेल्या 'कविता आणि कवी' ही कविता या दृष्टीने पहाण्यासारखी आहे. कलानिर्मितीच्या दृष्टीने त्यांची कविता स्वयंभू विचाराची होती. देशप्रेम, काव्यविषयक विचार, मानवी मनाचे अलवार भाव अशा विविध वैशिष्ट्यांनी ही कविता आता आकाराला येऊ लागली होती. आणि म्हणूनच ते आधुनिक मराठी कवितेचे आद्यप्रवर्तक म्हणून गणले जातात. यातूनच पुढे आधुनिक मराठी कवितेच्या प्रवृत्ती निर्माण झाल्या ते पहावयाचे आहे.

आधुनिक कविचे काव्यविचार

आधुनिक कवीच्या काव्याचा विचार करित असताना तत्कालीन काव्याची प्रेरणा काय होती. याचाही विचार आपणास करावा लागतो. केशवसुतकालीन कवी असे म्हणतात की, 'शारदेने आपल्या कानात जो मंत्र सांगितला तो इतरांना सांगणे आणि तिच्या पदकमलावर नम्र होणे ही त्यापाठीमागील प्रेरणा होती.'⁹ आणि हाच विचार गडकरी, यशवंत, गिरीश याजबरोबर तत्कालीन कवींनीही पुढे चालू ठेवला. परंतु 1920 नंतर मात्र या काव्यसुत्रातून बदल झालेला दिसून येतो. 1935 नंतर तर प्रसिद्धीला आलेल्या कवींनी काव्याची विविध वैशिष्ट्ये, काव्याच्याद्वारे सुचकतेने प्रकट केली. बोरकरांनी आपल्या 'सुरमेवाला' या कवीवरच्या रूपकात संपुर्ण जगाची दृष्टी चोख करण्याचे कार्य निस्वार्थबुद्धिने केले आहे. काव्यनिर्मितीच्यावेळी कवीची मनःस्थिती कशाप्रकारची असते याचेही सूक्ष्मवर्णन त्यांनी आपल्या कवितामधून केले आहे. 'मनाच्या माऊ' या कवितेत चित्रण करताना माऊचे डोळे वाढणा-या काळोखात उजळतात. तिच्या त्यागाचा आणि आस्वादाचा खेळ सहजासहजी आपणास कळत नाही. अशा प्रकारचे उद्गार त्यांनी वरील कवितेबद्दल मांडले आहेत.¹⁰

केशवसुतानंतर अनेक कविंच्या कवितांमधून अशाप्रकारचे दृष्टीकोन यावयास सुरुवात झाली. केशवसुतानी आपल्या कविताना समीधांची उपमा दिलेली आहे. या माझ्या कविता म्हणजे शुष्क समिधाच आहेत. परंतु या समिधाच काव्यरसिकाच्या अंतरंगात भावनांच्या अग्नी फुलवित अशी इच्छाही ते प्रकट करतात.¹¹ विं.दा. करंदीकरांना तर आपली कविता म्हणजे तिसरी स्वेदगंगाच वाटते.¹² वा.रा. कांत यांनी कवितेला क्रांतीदेवी म्हटले आहे.¹³ अंतःकरणातील विचार भावरूप होऊन काव्यरूपाने प्रगट होणे म्हणजे जणु उमराला फूल येणेच होय अशी कल्पना कृ.ब. निकुंभ यांनी आपल्या काव्यात मांडली.¹⁴ काव्यातून मानवाच्या विकासाचा अबाधित स्तोत्र षहात जावा असे मत शरदचंद्र मुक्तीबोधांनी काव्यातून प्रकट केले.¹⁵

काहीना ही कविता मात्राविन वाटते.¹⁶ तर काहीना ती हृदयीची कामसपिणी वाटते.¹⁷ अशाप्रकारे काव्याच्या प्रयोजनात परिस्थिती, काल आणि व्यक्ती याप्रमाणे बदल होत राहिले. या बदलाची प्रचिती आपणाला वेळोवेळ येत रहाते. परंतु अलीकडच्या कविच्या विचाराप्रमाणे काव्याची निर्मिती आत्मरंजनाने झाली तरी तिने वस्तुनिष्ठ दृष्टी बाळगून कालोचित कार्य करावे असा विचार बळावू लागला.

नवकवीच्या काव्याविषयीच्या कल्पना बदलत असताना मानसशास्त्राने जी सत्ये प्रकट केली त्याचा परिणामही त्यांच्या काव्यातून होऊ लागला. कविने आपल्या अंतर्गत भावनेशी, कल्पनेशी व विचारांशी पुर्ण प्रामाणिक रहावे व झालेल्या भावनात्मक सौंदर्याचा अविष्कार त्याने आपल्या कवितेत यथातथ्य करावा यातूनच मुळ सौंदर्याला व भावनोत्कटतेला बाधा न येता हाच अविष्कार शब्दबद्ध होऊ शकतो असा विचारही पुढे येऊ लागला. नवकवींना केवळ शब्दाच्या माध्यमाची नव्हे तर आशयाच्या सूक्ष्मतेची अधिकाधिक जाणीव होऊ लागली. केशवसुताच्या शब्दात लिहावयाचे झाले तर 'क्षणात नाहीसे होणारे दिव्याभास' या कवितेचे उदाहरण देता येईल.¹⁸

अशाप्रकारे वेगवेगळे काव्यविचार या नवकवीच्या काव्यातून आता आकाराला येऊ लागले होते. इतर सर्वच क्षेत्राप्रमाणे काव्यक्षेत्रातही वेळोवेळी अनिष्ट संकेत यावयास लागले. या काव्यविषयक तत्वज्ञानाबरोबरच पुढे कवितामधून कवी जीवनविषयक तत्वज्ञानही मांडू लागले. संपूर्ण जीवनाकडे पहाण्याचा पूर्वीचा दृष्टीकोनच पुर्णतः बदलून गेला आणि त्यातूनच त्यांचे जीवनविषयक तत्वज्ञानच बदलले.

आधुनिक कविचे जीवनविषयक तत्वज्ञान

आधुनिक कवींच्या जीवनविषयक विचारसरणीवर सभोवतालच्या परिस्थितीचा व त्यांच्या वैयक्तिक अनुभवाचाही परिणाम झालेला आहे. आधुनिक कविच्या मनावर झालेले हे अंतःर्बाह्य परिणाम लक्षात घेऊनच त्यांनी काव्यात प्रकट केलेल्या जीवनविषयक तत्वज्ञानाचा विचार करणे योग्य ठरेल. वरवर पहाता असे वाटते की, ज्या कालखंडात आधुनिक कवी प्रसिद्धीस आले तो कालखंडच वैशिष्ट्यपूर्ण होता. इंग्रजी लोकांच्या आचार विचारांचा परिणाम भारतीय लोकांच्या जीवनावर झाला होता. त्यातूनच वैज्ञानिक संस्कृतीची छाप त्यांच्यावर पडत होती. आणि राजकीय, सामाजिक व वाङ्मयीन परिवर्तने घडू लागली होती. आणि त्याचमुळे पाश्चात्य विद्येचा आणि शास्त्राचा या नवकवींच्या काव्यावर परिणाम होऊ लागला होता.

प्राचीन मराठीतील संतकवीनी आपल्या काव्यातून अध्यात्मिक विचारावर अधिक भर दिला होता. परंतु आधुनिक मराठी कविनी ऐहिक जीवन आणि त्यांची बहुविधरूपे आपल्या साहित्यातून चित्रित करण्यास सुरुवात केली. त्यातूनच " जुने जाऊ द्या मरणालागून " हा विचार पुढे कवितेत अवतरला आणि त्याचाच परिणाम पुढील कवींच्या कवितांमधून अवतरू लागला.

पारंपारिक सांकेतिक विचारांच्या चाकोरीतून स्वतःची सुटका करून घेऊन त्यांनी स्वतःच्या अनुभवांच्या आधारे जीवनाकडे पहाण्याचे दृष्टीकोन प्रकट केले. अशा कविमध्ये केशवसुत आणि त्यांच्या समकालीन कवींचा अतःभाव होतो. या समकालीनांचा कालखंड हा सामान्यतः 35 वर्षांचा म्हणजेच 1885 ते 1920 पर्यंतच मानला जातो. यातूनच या समकालीनांची जीवनाकडे पहाण्याची विचारसरणी लक्षात येते. केशवसुताच्या मनोवृत्तीमध्ये निर्माण झालेले अशा निराशेचे चित्रण त्यांच्या जीवनविषयक कवितेतून प्रकट झालेले आहे. जीवनातील सुख दुःखाचे चढउतार, त्यांची भावस्पंदने हेही त्यांच्या कवितातून डोकावतांना प्रत्ययाला येतात. जीवित हे खरे झगडण्यासाठी आहे. अशाप्रकारचा विचारच त्यांनी आपल्या कवितातून बोलून दाखवला. त्यांची मनोवृत्तीही चिंतनशील होती व अंतरंग संवेदनाक्षम होते. म्हणूनच मनाचे अनेक रंगतरंग व विविध अवस्था या कवितातून जाणवतात. कधी स्वतःच्या संशयाने ते पछाडलेले आहेत तर कधी त्यांना अन्यायाची चीड येते. तर कधी वेदान्ताप्रमाणे जीवनात सुख पहाण्याची वृत्ती त्यांच्यात अवतरते. परंतु अंधारातून प्रकाशाकडे पहाण्याचा आशावादमात्र त्यांचा मावळलेला नाही. ही अवस्था विकासोन्मुख होती तर ती कधी अगतिक झाली आहे. परंतु झुंजण्याचा आशावाद मात्र मावळलेला नाही. जीवनात अंधार कमी आहे व प्रकाश अधिक आहे म्हणून धीरापोटी फळे रसाळगोमटी असतात हे त्यांचे जीवनतत्व आहे. आणि म्हणूनच केशवसुताची वृत्ती चित्तवृत्ती व ध्येयनिष्ठा यावर अवलंबून आहे आणि म्हणून मर्यादित गोष्टींनी त्याचे कधीच समाधान झालेले नाही. ' परंपरेने घालून दिलेल्या चाकोरीतील जीवनजगण्यात मला सुख वाटत नाही ' हे त्यांचे अद्वैत तत्वज्ञान आहे. देहांतर्गत जीवात्मा व विश्वांतर्गत जीवात्मा व विश्वांतर्गत परमात्मा यातील भेदाची अभेदाची ओळख करून घेणे म्हणजेच ज्ञान होय. हे त्यांचे जीवनतत्व झाले होते. हे जीवन म्हणजे घडीभराचे ऊन आणि घडीभराची सावली होती. या विचारात ते गुंतून पडतात. परंतु हा विचार करताकरताच त्यांच्या विचारात परिवर्तन

होते. आणि त्यांच्या कवितातून सुधारणावाद यावयास लागतो. जुन्याला तिलांजली द्यावयाला हवी. जातीभेदाचे जोखड नाकारावयास हवे. माणसामाणसातील विषमता नाहीशी व्हावयास हवी. व माणसाला माणसाबद्दलची सहानुभूती असायला हवी. माणूस जात ही एकच जात आहे, कोणतेही धर्म आणि पंथ नाहीत हे सर्वच खेळ माणसाच्या प्रतिभेचे आहेत अशा पद्धतीने नवे विचार त्यांनी आपल्या कवितेत मांडले हे सांगताना ते म्हणतात.

' ब्राम्हण नाही, हिंदु हि नाही न मी एक पंथाचा

तेच पतित की जे आखाडिती प्रदेश साकल्याचा '

' देव दानवा नरे निर्मिले हे मत लोका कळवू द्या '

बंडाचा तो झेंडा उभवुनि धामधूम जिकडे तिकडे ।

उडवुनि देऊनि जुलमांचे या करू पहा तुकडे तुकडे

' नियमन मनुजासाठी मानव असे नियमनासाठी जाणा ' 19

या नवविचाराबरोबरच वास्तवतेला सोडून कल्पनेने निर्माण केलेल्या सृष्टीत केशवसुत अधिक रममाण होतात. आणि त्यातूनच निसर्गाच्या अनेक भावविध छटा त्यांच्या कवितेत अवतरतात आणि त्यातूनच हरपल्या श्रेयाची त्यांना प्रचिती येवू लागते. आणि म्हणूनच केशवसुताची कविता पौरात्य व पाश्चात्य संस्कृतीचा सुरेख संगम आहे.

जसे हे विविध विचार केशवसुताच्या कवितेतून साकार झाले. याच विचाराचा पगडा त्यांच्या समकालीनावर आहे. रे. टिळक हे कवीही केशवसुत समकालीनच होत त्यांच्या कवितामधून जीवनविषयक तत्वज्ञान ओतप्रोत आहे. एका वनवासी फुलाप्रमाणे जीवनाच्या या वैराण माळावर आपण पडलो आहोत . हे ते सांगत रहातात. देव जसे ठेवील तसेच राहाण्यास त्याला आनंद वाटतो. जीवन हे सुख दुःखाने भरले आहे. परंतु दुःखावाचून सुखाची किंमतच कळत नाही हे ते सांगतात. म्हणजेच आपल्या कवितेतून निस्वार्थ प्रेम, विश्वप्रेमाची शिकवण, श्रमसौंदर्य याचा वेळोवेळी उल्लेख केला आहे. त्याचा प्रयत्न वादावरील व श्रमसौंदर्यावरील विश्वास कधीही ढळलेला नाही.

कवी ' बी ' यानीही आपल्या काव्यातून चित्रित केलेली जीवनदृष्टी ही आशादायी आहे. जीवन

म्हणजे काटेरी वेलीच्या आग्रावर उमललेले फूल आहे असे त्यांचे मत आहे. 'बी' च्या कवितेतून उत्क्रांतीवाद आकाराला आला आहे. निसर्गमित्रावर त्यांनी भर दिला आहे. त्याच्या कवितेतून सात्विक मनोवृत्तीचे चित्रण झालेले आहे. आणि साध्याच्या सूचीतेवर त्यांनी भर दिला आहे.

श्याजबरोबर गडक-याची कविताही जीवनतत्वाने आकाराला आली आहे. जीवनाकडे तटस्थ दृष्टीने पाहून त्यातील विसंगती शोधण्यात ते गढून गेले आहेत. त्यांच्या कवितेतून त्यांची वेळोवेळी प्रत्यंतरे येतात. गडक-याचा जीवितकाल आणि त्याचे कर्तृत्व लक्षात घेता ते ही कर्मयोगीच होते. जीवन हे नियतीच्या हातातील खेळणे आहे. असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे. गडक-यांनी आपल्या कवितेतून जीवनाविषयी करुण रसाचा अति उत्कर्ष साधला आहे. त्याचबरोबर बुद्धिवाद व परमार्थ हा ही वेगळा जीवनाविषयक त्यांनी सार्थ टिपला आहे. प्रेमाशिवाय जीवनव्यर्थ आहे आणि म्हणूनच प्रेमाशिवाय जीवनाला किंमत नाही. हा विचारही त्यांनी कवितेतून मांडला आहे. प्रेमाबरोबरच जीवनात ईश्वरालाही त्यांनी अढळ स्थान दिले आहे. प्रेम आणि परमेश्वर याविषयीच्या श्रद्धा वजा केल्या तर जीवन हे एक माळरान आहे. हा जीवनाविषयक दृष्टिकोन त्यांनी साहित्यातून मांडला आहे.

अर्वाचीन काव्याच्या या पहिल्या टप्प्यात रेंदाळकराचाही सामावेश केला जातो. त्यांनी आपल्या कवितेतून जीवनातील कट्ट सत्याचा अनुभव चित्रित केला आहे. याच कालखंडातील आणखी एक महत्वपूर्ण कवी म्हणजे त्र्यंबक बापूजी ठोंबरे होत. बालकविने आपले जीवनाविषयक तत्वज्ञान अनेक कवितांमधून मांडले आहे. 'औदुंबर' ही कविता त्याचे श्रेष्ठ उदाहरण होय. त्यांची वृत्तीही चिंतनशील होती. आपणाला जीवन अपूर्ण आहे याची त्यांना जाणीव होती. जीवनातील साऱ्या अपूर्ण आशा आकांक्षा त्यांनी निसर्गकवितातून पूर्ण करून घेतल्या.

याच कालखंडातील आणखी एक महत्वपूर्ण कवी म्हणजे भा. रा. तांबे हे होत. त्यांनीही आपल्या कवितातून जीवनाविषयक तत्वज्ञान मांडले आहे. श्रद्धेमुळे जीवनसंपन्न होते. ही सेवा ईश्वरनिष्ठ असावी असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे. पौर्वात्य तत्वज्ञानातील अद्वैत मताचा तांबे यांच्या मनावर फार मोठा प्रभाव

आहे. त्यांची कविताही जीवनविषयीच्या गूढ शोधात रमून जाते. याच जीवनविषयक तत्वज्ञानात आनिताचा मानवतावाद आहे. तर बोरकरांचा जगण्यातच सुख आहे हा जीवनवाद आहे. तर मर्ढेकरांनी आपल्या कवितेतून जीव, जगत आणि ईश्वर यांच्याशी जीविताचे नाते बांधले आहे.

अशाप्रकारे केशवसुतापासून ते मर्ढेकरापर्यंत सर्वांनीच आपापल्या परीने, आपापल्या जीवनात क्रांती घडवून आणली आहे. आणि म्हणूनच त्यांनी भावनिक चळवळी उभ्या केल्या. या कविंचा दृष्टीकोन जीवनाबरोबर सामाजिक रूढी व अन्याय यावर होता. रूढीमुळे माणसाचा विनाश आहे हा त्यांना पहावत नव्हता. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव यांचा त्यांच्या मनावर पगडा होता. त्यांचे माणूसकीशी अतुट नाते होते. आणि म्हणूनच ते आशावादी होते. जीवनाचे अमंगल स्वरूप पाहूनही त्यांचा आशावाद डळमळला नाही तर तो स्फुर्तीदायी ठरला. अशाप्रकारे आधुनिक कविची चिंतनशील मनोवृत्ती त्यांच्या जीवनविषयक कवितातून प्रकट झाली आहे. या जीवनविषयक दृष्टीकोनाबरोबरच आधुनिक कविचा निसर्गविषयक दृष्टीकोनही उदात्त होता 'हे ही आपणाला नाकारता येणार नाही.

आधुनिक कविचे निसर्गविषयक दृष्टीकोन

सृष्टीसौंदर्य हा फार प्राचीन काळापासून ते सद्यःस्थितीपर्यंत अनेक कविंच्या काव्याचा विषय झाला आहे. अगदी आदिमानवाला देखील निसर्गातील गूढ, अद्भूत दृश्ये ही मोहिनी घालणारी वाटली. याचा निर्माता ईश्वर असेल अशी त्याने कल्पना केली आणि निसर्गाकडे त्याने विभूतीपूजेच्या दृष्टीने पाहिले व या सृष्टीच्या भव्य सौंदर्याकडे तो नम्र झाला. निसर्गाने घालून दिलेल्या नियमानुसारच तो वागू लागला. याचे प्रतिबिंब काव्यात उमटलेले दिसून येते. निसर्गविषयक प्रेम आजच्या दृष्टीने अवास्तव वाटले तरी पूर्वीच्याकाळी ते अपरिहार्य होते.

अभिजात संस्कृत वाङ्मयातही निसर्गाचे प्रतिबिंब प्रकटले आहेच. अनेक अलंकारानी ते सुशोभित केले आहे. समुद्र, झाडे, वेली, माती, आकाश, पावसाच्या धारा, मंजुळ वारा, पशुपक्षी हे सर्वच त्यांच्या कवितेचे विषय बनलेले आहेत. तसेच स्त्रियांच्या बाह्यसौंदर्याचे चित्रण काही जुन्या कविनी (उदा. कालिदासाची शकुंतला) निसर्गदृश्याच्या उपमा दिलेल्या आहेत.²⁰

सृष्टीसौंदर्यातून नायक नायिकाच्या ऋत्नस्वरूपाच्या वर्णनाकरिता अलंकारिक उपमा शोधून कविची दृष्टी थांबली नाही. त्यांनी दररोजच्या संसारातील नाती लक्षात घेऊन निसर्गाशी त्यांचे संधान साधले. या निसर्गातच

त्यांनी ईश्वराचे रूप पाहिले. त्या योगेच अगदी नास्तिकाच्या मनातही ईश्वरी शक्तीचा विश्वास कायम झाला. सृष्टीसौंदर्याच्या वर्णनाला ज्यात प्राधान्य देण्यात आले आहे असे 'गंगावर्णना' हे अर्वाचीन मराठीतील श्रेष्ठ काव्य होय.²¹ हिमालयाची वर्णने, हरिद्वारापुढील गंगेची गती, तेथील ही निसर्गवर्णने या निसर्ग कवितेतून साकार झालेली आहेत.

इंग्रजी आमदानीतील कवींच्या मनावर वाङ्मयातील सृष्टीसौंदर्यविषयक वर्णनाचा व दुसरीकडून काव्यातील सृष्टीसौंदर्याचा परिणाम झालेला आहे. मराठी कवितेवर कालिदासाच्या संस्कृत साहित्याचाही परिणाम आहे. निसर्गविषयक वर्णनात ज्यांनी प्रायः अनुकरण केले परंतु असे करताना त्या कलावंतांनी स्वतः स्वतःचे प्रतिबिंब देखील काव्यातून चित्रित केले.

काही कवींच्या काव्यातून निसर्गाकडे पहाण्याची शोधवादी दृष्टी आपल्या प्रत्ययाला येते. यातूनच कालिदासाच्या मेघदूताचे कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी सुरस रूपांतर केले. मुळच्या काव्यात रामगिरीपासून अलकापूरी पर्यंतच मेघाचा प्रवास कविने वर्णिलेला आहे. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचे आणखी एक वैशिष्ट्य असे की त्यांनी स्वतंत्रपणे निसर्गातील पशुपक्षी व त्याचे व्यवहार ध्यानात घेऊन त्यावरून मानवाला उपयुक्त ठरतील अशी काही अन्योक्तीच्या रूपात बोधवचनेही निर्माण केली आहेत. अन्योक्तीत सृष्टीसौंदर्याच्या वर्णनाला कविने केवळ दुय्यम स्थान दिलेले आहे.²²

याबरोबरच केशवपूर्वकालीन कवींच्या काव्यातून येणारा निसर्ग केवळ निर्हेतुक होता. परंतु केशवसुतानंतर मात्र याच निसर्गावर अनेक संस्कार करून अनेक कवींनी वेगवेगळी निसर्गाची रूपे त्यांनी आपल्या कवितामधून चित्रित केली. कधी स्वतःच्या प्रेयसीचे तर कधी परमेश्वराचे अशी विविध तऱ्हेची रूपां त्यांनी आपल्या काव्यामधून चित्रित केली. सारांश-जुन्या परंपरेतील कविनी निसर्गसौंदर्याची स्वतंत्र वास्तव चित्रणे केली. त्यात वासुदेवशास्त्री खरे यांच्या 'यशवंतराव' महाकाव्यातील निसर्गसौंदर्य वर्णनाला महत्त्वाचे स्थान आहे.²³ पुढे टिळकांची निसर्गाकडे पहाण्याची दृष्टी खेळकर होती. त्याच्या साहित्यावर वर्डस्वर्थ, शेले, इ. प्रभृतीचा प्रभाव असलेला दिसून येतो. त्यातून टिळकांची ध्येयदृष्टी सृष्टीविषयक कवितामधून प्रकट होते. त्याबरोबर त्यांनी जीवनविषयक तत्वज्ञान व निसर्गाकडे पहाण्याचा तात्त्विक दृष्टीकोन प्रकट केला आहे.²⁴

बालकवींच्या काव्यातून निसर्गावर एकनिष्ठपणे प्रेम चित्रित झाले आहे. इतर कविप्रमाणेच

सृष्टीतील नानाविध पदार्थांवर त्यांनी मानवी भावनेचा आरोप करून सुखदुःखाची गाणी गायली आहेत. आपले अपुरे इप्सित निसर्गच पुरे करू शकेल असे बालकवींना वाटत असे. आणि म्हणूनच त्यांनी आपल्या काव्यातून प्रेमव्यवहाराचे हळूवार वर्णन केले आहे. बालकवीचे सृष्टीसौंदर्यावर केवळ आणि केवळ निर्हेतुक प्रेम होते. बालकवींच्या बाबतीत असा प्रश्न पडतो की बालकवीची मनोवृत्ती निसर्गमय होते की, निसर्गच बालकवीची मनोवृत्ती धारण करतो? याचे गूढ मात्र आजपर्यंत रसिकांना उलगडलेले नाही.

गडकऱ्यांच्या कवितेतूनही निसर्गाची अनेक रूपे चित्रित झालेली आहेत. निसर्गदृश्यातील चमत्कृती पहाताच मानवी स्वभावातील तशीच एखादी चमत्कृती उघड करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ती दिसून येते. उदाहरणच द्यावयाचे झाले तर 'गुलाबी कोडे', 'अरुण', 'कळ्यांची फुले कशी झाली' या कविता पाहिल्यास त्याचे प्रत्यंतर आपणाला येईल. निसर्गाकडे गडकरी अती निर्भयपणे पहातात आणि वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोनातून ते निसर्गाचा उपयोग अलंकारप्रमाणे करतात.²⁵

रेंदाळकर हे गडकऱ्यांचे समकालीन कवी होत. त्यांनीही आपल्या मनातील भावना निसर्ग सौंदर्याचा आधार घेऊन प्रकट केलेल्या आहेत. हा निसर्ग त्यांना अज्ञेय वाटतो. आणि म्हणून त्याची मनाला ओढ लागून रहाते. निसर्गातील अनंत व्यापक स्वरूपाला आपल्या हृदयपाखराने कवळू पहाणे ही कल्पना त्यांच्या कवितेतून साकार होते. निसर्गातील एखाद्या दृश्याने आपल्या मनावर परिणाम केला तर त्या दृश्याचे स्वरूप कवींनी यथार्थरीतीने चित्रित करावे ही सहजप्रवृत्ती आहे. तथापि अनेक कवी निसर्गदृश्याने सुचविलेल्या अवांतर कल्पनांमध्येच रंगून गेलेले दिसतात. याचे प्रत्यंतर आपणाला केशवसुत, गडकरी इ.च्या कवितांमधून पहावयास मिळते.

तर पुढे काही कवीची निसर्गाकडे पहाण्याची दृष्टी ही वास्तववादी होती. माधवराव पटवर्धन यांच्या कवितांमधून त्याचे प्रत्यंतर येते. माधवराजांच्या निसर्गविषयक कवितेत 'हिरवे, तळ कोकण' प्रतिबिंबित झाले आहे.

त्याचबरोबर बोरकरांनीही आपल्या कवितेतून निसर्गवर्णन केले आहे. या निसर्गाची अनेकविध रसे त्यांनी आपल्या कवितांमधून चित्रित केलेली आहेत. त्यात कोकणातील भावभावना आणि समुद्र, झाडे, वेली तेथील जीवन यांचेही चित्रण झाले आहे.

तर काही निसर्गकवितातून ग्रामीण लोकांचे जीवन तेथील वातावरण याचेही चित्रण झालेले आहे. ही ज्ञानपदगीते चंद्रशेखर, गिरीश, यशवंत, ना.घ.देशपांडे, ब.भ.बोरकर, ग.ल.ठोकळ, ग.ह.पाटील यांच्या अनेक कवितामधून त्यांची आपणाला प्रत्यंतरे येतात. पुढे पुढे म्हणजे 1935 नंतर ही निसर्गाकडे पहाण्याची दृष्टी वास्तवरूपी झालेली आहे. त्यात समतेचा पुरस्कार आहे. निर्भयवृत्ती आहे. भटकती करणा-या जमातीची चित्रणे आहेत. तर अनेकवेळा स्वतःची आत्मप्रतिबिंबेही त्यांच्यात अवतरलेली आहेत. निसर्गाकरिता मानव नसून मानवाकरिता निसर्ग आहे. हा दृष्टीकोन पुरोगामी कविच्या कवितेत असलेला आपल्या प्रत्ययाला येतो. या निसर्गाबरोबरच कवितेतून राष्ट्रीय आणि सामाजिक विचारसरणी चित्रित झालेली आहे.

राष्ट्रीय आणि सामाजिक विचारसरणीविषयक कविता

अगदीच देशकालपरत्वे मानवीजीवनात भिन्नता दिसून येते. परंतु मानवाची दुःखे मात्र समानच आहेत. या विश्वबंधुत्वाच्या कल्पनेची अनेक कवीच्या मनावर छाप बसली आणि या व्यक्ती राष्ट्राच्या अभिमानाने प्रेरित झाल्या व त्यातूनच राष्ट्रीय कवितेला उधाण आलेले आहे. ही कविता सुरुवातीच्या काळात संकुचित होती. परंतु पुढे मात्र या राष्ट्रीय कवितेने ही बंधने तोडून निसंशयपणे राष्ट्रप्रेमाचा अविष्कार केलेला आहे. यातून लौकिक अभिरुचीचे प्रतिबिंब प्रकट होते. भौतिक परिस्थितीचे मूल्यमापन करण्यास राष्ट्रीय काव्याचे साधन उपयोगी पडले आहे. मराठी वाङ्मयाविषयी विचार केल्यास अगदी सुरुवातीपासून म्हणजे महानुभाव व संतसाहित्य यांनी निर्माण केलेले वाङ्मय हे धार्मिक प्रेरणेतूनच आकाराला आलेले आहे. त्याचबरोबर तिच्यात अध्यात्मिक चिंतनही होते. तथापि परिस्थिती निरपेक्ष असे तिचे चित्रण नाही. या अध्यात्मवादाने रसिक वाचकांची मने व राष्ट्रीय नैतिक बळ वृद्धिंगत केले आहे आणि यातूनच जीवनाच्या सर्वांगीण विकासाची कल्पना आपणाला करता येते. आरंभीच्या काळात राष्ट्रीय कवितेचे स्वरूप पुष्कळसे परावलंबीच होते. कारण ती बऱ्याच अंशी भाषांतरं वा रूपांतरं होती. अगदी माधवशास्त्री, कोल्हटकरांनी 'स्कॉट' या कवीच्या स्वदेश प्रेमावरील कवितेचे भाषांतरच केले आहे. आणि स्वदेशप्रेमाची अभिमानी भावना चित्रित केली आहे. याच संदर्भात कवी चंद्रशेखर यांनीही स्वदेशप्रेमाने भारून स्वदेशप्रीतीचे भाषांतरच केले. नंतर मात्र या कवितामधून बदल होत गेलेला आपल्या प्रत्ययास यावयास लागतो. कवी कुंटे यांनी शिवरायांच्या जीवनावर एक दीर्घकाव्य लिहिले. व त्याचे सहा भाग त्यांनी प्रकाशित केले. यात 'पन्हाळ गडाला दिलेला वेढा' आणि त्यातून स्वराज्य रक्षण कसे केले. याचे चित्रण

आलेले आहे. यात समरप्रसंग निवडण्यात कुंटे यांनी मोठे औचित्य दाखविले आहे. यात शंकाच नाही. त्याचबरोबर गणेशशास्त्री लेले यांनीही 'राजा शिवाजी' हे महाकाव्य लिहिले परंतु ते अपूर्णच आहे. यात मालोजी राजापासूनचे वृत्त आलेले आहे. कुंटे यांची रचनापद्धती इंग्रजी महाकाव्याच्या धर्तीवर आहे. हा लेले आणि कुंटे यांच्यातील फरक आपल्या ध्यानात येतो. वस्तुतः जिजाई व शहाजी यांच्या भेटीचे चित्रण कवीने अवास्तव रंगविले आहे. यात वीर व शृंगार रसाला प्राधान्य आहे. कुंटे यांची भाषाशैली रोकठोक आहे. साधेपणा हे तिचे वैशिष्ट्य तर लेले यांची भाषा संस्कृतप्रचुर आणि अलंकारयुक्त आहे. शृंगार आणि वीररसाला त्यांनी महत्त्व दिले आहे.

या दोन्हीपेक्षा राष्ट्राभिमानाची ज्योत आपल्या देशबांधवांच्या मनात पेटवण्याचे कार्य न्या.रानडे, चिपळूणकर आणि लोकमान्य टिळक यांनी केले आणि त्याचेच परिणाम तत्कालीन कवींच्यावर झाले. केशवसुताच्या कवितेने वेगळा आकार घेतला आणि देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी आत्मबलिदान करण्याचा विचार त्यांनी आपल्या कवितामधून बोलून दाखविला. यातूनच पुढे कवी गोविंद, सावरकरांसारखे क्रांतीकारक कवी उदयाला आले. केशवसुतानी 'एका भारतीयाचे उद्गार', 'दोन बाजी' इ. कवितातून आपल्या राष्ट्रप्रेमाच्या भावना व्यक्त केल्या.²⁶ व सामाजिक क्रांतीची गाणी गायिली. पुढे याचाच परिणाम रे. टिळकांच्या कवितेवरही झाला. त्यांनी आपल्या कवितेतून राष्ट्राभिमान व थोर महात्म्यांना वंदन केले आहे. अशाप्रकारे मराठी कवींच्या स्वदेशासंबंधीच्या न्यूनत्वाच्या भावनेला केशवसुतादी कवींनी धक्का दिला आणि स्वदेशप्रेम व राष्ट्रीयभावना या विषयीचे विचार खेड्यापाड्यापर्यंत त्यांनी पोहोचविली. सुरुवातीस हे कार्य विनायक व केशवसुत यांनी केले यात शंका नाही. विनायकाच्या काव्यातील आत्मविश्वासाची भावना स्फुर्तीदायक होती. परंतु त्याचा स्वातंत्र्यावरील विश्वास व पुर्वजाविषयीचा अभिमान व आशावाद ढळलेला नाही. याबरोबरच पुर्वइतिहास आणि थोर पुरुषांचा गौरव या विषयीची कविता विनायकांनी लिहिली. त्यांनी गतवैभवाची थोरवी गायली. वासुदेवशास्त्री खरे यांनी गतवैभवावरची सद्यःस्थितीची तुलना केली आणि अवनतीसंबंधीचे उद्गार काढले. कवी मोगरे यांनी या पुर्ववैभवाचे अंतरंग 'सह्याद्री'त व्यक्त केले व राष्ट्राला आत्मनिरिक्षण करावयास लावले आणि परकीयांविरुद्ध लढा दिला. या आंदोलनाचा जीवंत पडसाद त्यांच्या कवितातून प्रकट झाला आहे.

या स्वातंत्र्यसंग्रामात स्वतःला झोकून देऊन राष्ट्रप्रेमाची भावना अत्यंत ज्वलंत शब्दात प्रकट केलेल्या कवीमध्ये सावरकरांचे नाव अग्रभागी आहे. त्यांच्या कवितेचे वैशिष्ट्य म्हणजे राष्ट्रप्रेमाने भारलेला विचार त्यांनी तुरुंगाच्या भिंतीवर साकार केला. आणि जे जे उदात्त उन्मत्त महन्मधुर ते सर्व या भारत मातेच्या अंतरंगात साठले आहे. असा स्वतंत्र स्वातंत्र्याचा विचार त्यांनी आपल्या कवितातून व्यक्त केला आणि जयस्तुतेचा नारा त्यांनी भारतमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी पिटला. सावरकरांची वाणी ही स्वातंत्र्याची धगधगती आग आहे. हे त्यांनी दुसऱ्या आपल्या 'स्वतंत्रते भगवती' कवितेतून दाखवून दिले.²⁷

सावरकरांबरोबर कवी गोविंद यांची ही राष्ट्रीय विचाराने भारलेली कविता आकाराला आली. त्यांचा शिवाजी व मावळे यांच्यामधील संवाद हा जनमानसात स्वातंत्र्याच्या क्रांतीची बीजे पेरून गेला. आणि त्यांना भरघोष प्रसिद्धी मिळाली. गोविंद कवीच्या काव्यात ओतप्रोत भरलेला ध्येयवाद होता. त्यांनी शिवाजी, शिवाजीचा दरबार, राष्ट्रसंत प्रतिज्ञा इ. ऐतिहासिक कविता लिहिल्या. त्याचबरोबर कवी साने यांचाही या काळात समावेश होतो. कवी साने राष्ट्रभक्तीला मानवतेची चौकट दिली. दुर्दम आशावाद आणि अंतःकरणाची तळमळ सानेच्या कवितेतून वाचकाच्या प्रत्ययास येते आणि या राष्ट्रीय कवितेनेच साने गुरुजींचे नाव जनमानसात रूढ झाले.

या राष्ट्रीय कवितेतील आणखी एक कवी म्हणजे कवी माधव उर्फ कवी माधव केशव काटदरे यांनीही मराठीत साहित्यात राष्ट्रीय कवितांची भर घातलेली आहे. त्यांनी आपल्या कवितेतून शिवरायांच्या उदात्त विचाराचे चित्रण केले आहे. या राष्ट्रीय कवीच्या प्रवाहात दु.वा.तिवारी यांचेही नाव समाविष्ट केले जाते.

याचबरोबर राष्ट्राभिमान जागृत करण्यासाठी काही कवींनी स्फुर्तीदायक पोवाडे रचले. यामध्ये प्रामुख्याने शाहिर गोविंद याचे नाव घ्यावे लागते. गोविंद शाहिर यांनी 'शिवाजी व मावळे यांच्यामधील संवाद' या पोवाड्यास प्रसिद्धी मिळाली. गोविंद शाहिरांनी आपल्या काव्यातून वीररस निर्माण केला व त्यांनी राष्ट्रीयवाद आपल्या पोवाड्यातून मांडला.

लोकमान्य टिळकांच्या मृत्युनंतर भारतीय राजकारण मवाळांच्या विचारसरणीने चालावयास लागले. आणि गांधीच्या विचाराचा उदय झाला. महात्मा गांधीच्या असहकार चळवळीने ब्रिटीश राजवटीला हादरा दिला. या प्रसंगाचे वर्णन 'सुर्यास्त' ही रूपकात्मक कविता लिहून आनंदराव कृष्णराव टेकाडे यांनी केली आहे. व याच सुमारास कुसुमाग्रजांनी क्रांतीचा जयजयकारच केला.²⁸ त्यांच्या या कवितेने जनसामान्यांच्या मनात क्रांतीची मशालच

पेटविली. तत्कालीन नवकवी वसंत बापट यांनीही आपल्या कवितातून ही स्वातंत्र्याची स्तोत्रे गायिली. स्वातंत्र्याच्या कवितेचे चित्रण पुढे वि.दा.करंदीकर, वा.श.कांत, गं.ब.ग्रामोपाध्ये यांनीही आपल्या कवितेतून केले आहे. या कवींनी राष्ट्रोन्नतीचे पोषक विचार व व्यापक दृष्टी कवितेला प्राप्त करून दिली. ही राष्ट्रीय कवितेची वाटचाल स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड आणि स्वातंत्र्यानंतर अशा दोन विचारसरणीतून प्रकट होत असताना प्रत्ययाला येतो. या राष्ट्रीय कवितेबरोबरच या कालखंडातील प्रेमकाव्याचाही आपणाला विचार करावा लागतो.

आधुनिक मराठीतील प्रेमकविता

मराठी प्रेमकवितेचा विचार करित असताना प्राचीन व अर्वाचीन असे दोन कालखंड पाडावे लागतात. प्राचीन मराठी प्रेमकविता ही संपन्न असली तरी कथनात्मकता प्राप्त झाली होती. केशवसुत आणि त्यानंतर मराठी कवितेत प्रेमी युगलांच्या मनातील अलवार भावस्पंदनाचे चित्रण येण्यास सुरुवात झाली. या पूर्वीच्या कवितेत ते नव्हते असे नाही. परंतु आधुनिकतेत मात्र कथनात्मकतेपेक्षा वास्तव भावुकता येवू लागली. ही प्रेमकविता स्वतंत्ररीतीने केशवसुतामुळेच आकाराला आली.

केशवसुतांच्या प्रेमकवितेत नायक नायिकेच्या विरहाच्या भावनेचे चित्रण मोठ्या प्रमाणावर चित्रित झालेले आहे. केशवसुताची प्रेमकविता स्त्रीच्या बाह्य सौंदर्याने चित्रित झालेली आहे. मनोहरिणी प्रत, प्रीतीची भाषा, प्रियेला सादर केलेली 'पुष्पमाला' 'मयूर सिंहासन' आणि 'ताजमहाल' या कवितेतून सार्थपणे चित्रित झालेली आहे.²⁹ केशवसुतानंतर मराठी प्रेमकवितेवर इंग्रजी साहित्याचा मोठा परिणाम झालेला पहावयास मिळतो.

केशवसुतानंतर रे. टिळक यांनी ध्येयवादी प्रेमगीते लिहिली. त्यांच्या कवितेत ध्येयवाद आणि सात्त्विकभाव प्रकट झाला आहे. टिळकांच्या प्रेमकवितेतून प्रेमनिराळी आणि कामनिराळे अशा पद्धतीची विचारसरणी चित्रित झाली आहे.³⁰

याच कालखंडात प्रेमकवितेच्या संबंधात कवी 'बी' यांचेही नाव घेतले जाते. त्यांची 'चाफा' ही कविता आजपावेतोही चिरतरंग असलेली प्रत्ययाला येते. या कवितेत 'मी तू' पणाचे अंतर कमी होते. व केवळ उरते ते प्रेमाचे रसपान. अशा पद्धतीची कवी 'बी' यांनी प्रेमकविता लिहून मराठी प्रेमकवितेत भरच घातली आहे.³¹

ही मराठी कवितेची गंगोत्री गडकरी यांनी प्रेमकवितांनी दुथडी भरून वहावयास लावलेली सुरुवातीच्या

कालखंडात प्रत्ययाला येते आणि म्हणूनच गडक-यांना 'प्रेमाचे शाहिर' म्हटले जाते.³² त्यांनी आपल्या कवितेत प्रेमाची विविध रूपे रंगविली आहेत. हा कवी प्रेमभावनेच्या परिपूरतीकरिता आत्मार्पणाची भाषा बोलतो. हे केवळ त्यांचे झुरणे आहे. एक निखळ प्रेमाचा भाषाविष्कार गडक-यांच्या कवितेतून चित्रित झाला आहे. याच कालखंडात रेंदाळकरांनीही काही प्रेमकविता लिहून मराठी साहित्यात भर घातलेली आहे.

आपल्या कवितातून प्रेमाचे स्तोत्र गाऊन प्रेमाची पुजा करणारा प्रेमपुजारी म्हणून तांब्यांना ओळखले जाते. त्यांनी आपल्या कवितेत स्त्रीला वीररत्नाची पशू असे म्हटले आहे. आणि म्हणून स्त्रीकडे पहाण्याची त्याची दृष्टी नम्रपणाची आहे. 'काळेभोर विशाल केस' या सुनितात त्यांनी स्त्रीच्या अंतःर्बाह्य मनाचे व गुणाचे त्यांनी चित्रण केले आहे. आणि एकनिष्ठ प्रेमभावनेचा त्यांनी गौरव केला आहे.³³ याच कालखंडात अनंत काणेकरांनी प्रेमकविता लिहून प्रीतीचे तत्वज्ञान सांगितले आहे.³⁴

प्रेमकाव्याच्या प्रवाहातील आणखी एक नामवंत प्रेमकवी म्हणून अनिलांना ओळखले जाते. अनिलांनी आपल्या प्रेमकवितेत प्रेमिकांनी एकमेकांविषयी वाटणाऱ्या आपुलकीने चित्रण केले आहे. आणि त्याचमुळे 'प्रेमाचे महत्त्व' ही कविता विशेषत्वाने प्रेमिकांच्या मनात घोळत राहिली आहे. प्रीती हेच सर्वस्व मानणाऱ्या प्रेमिकांना जगातल्या सुख दुःखात निराळेपणाची नव्हे तर मिळालेपणाची प्रचीती येते. त्यांनी आपल्या कवितेतून प्रियकराच्या वियोगी मनाचे चित्रण आणि त्याची विविध रूपे चित्रित केलेली आहेत. त्यांच्या प्रेमगीतात वास्तवतेच्या अधिक छटा आढळतात. आणि म्हणूनच अनिलांची प्रेमकविता हृदयस्पर्शी, चिंतनीय ठरते. त्यांची प्रेमभावना आणि तिची वस्तुनिष्ठ दृष्टी अनिलांच्या कवितेत प्रकट झाली आहे. प्रेमानेच मानवजातीला पुर्णत्व प्राप्त होते. यावर कवीचा ठाम विश्वास आहे.³⁵ याच कालखंडात कवी यशवंतानीही आपल्या कवितेतून प्रेमाचे अनेकांगी चित्रण केले आहे. त्यांची प्रेमकविता ही काल्पनिक प्रेयसीच्या सौंदर्याचे मानसिक चिंतन करणारी अशी वाटते.³⁶

प्रेमकाव्याचा विचार करित असताना कवी यशवंतानंतर प्रेमकवितेत नाव घेण्यासारखे नाव म्हणजे बोरकर हे होत. बोरकरांनी आपल्या प्रेमकवितेत काल्पनिक प्रणयिनीचे चित्रण केले आहे. आणि तिला आळवण्यासाठी तिच्या काल्पनिक विरहामुळे मनाची होणारी अवस्था याचे चित्रण रंगवले आहे. वास्तव सृष्टीतील प्रत्यक्ष प्रणयिनीला उद्देशून स्वतःचे भाव प्रकट करणे ही गोष्ट तत्कालीन समाजाला मान्य होणार नाही. अशी

भीती कवींना वाटत असावी म्हणूनच हाडामासाच्या प्रेयसीला उद्देशून लिहिलेली कविता काल्पनिक कविता आहे. अशा प्रकारचा समज तत्कालीन कवी करत असत. बोरकरांनी अगदी सुरुवातीला प्रेमकविता लिहायला सुरुवात केली. बोरकरांच्या आरंभीच्या कविता सांकेतिक स्वरूपाच्या वाटतात. परंतु ही कविता अत्यंत निखळ वास्तववादी आहे. याचे स्पष्टीकरण 'अपरिचितेस' उद्देशून व 'हीच ती सागर-वेळा' या कवितेमधून पहावयास मिळते.³⁷

बोरकरांच्या प्रेमकवितेचे मोल तांबे यांच्या कवितेत आहे. परंतु तरी ही प्रेमकविता तांबेप्रणीत सीमांचे उल्लंघन करून बरेच पुढे गेली आहे. तिचे नाते रविकिरण मंडळाच्या कवितेशी जुळण्यासारखे नाही. बोरकरांच्या प्रेमकविताची तुलना करावयाची झाल्यास ती काही प्रमाणित पु.शि.रेगे यांच्या कवितेशी करता येईल.³⁸

बोरकरांच्यानंतर मराठी प्रेमकवितेच्या बाबतीत ना.घ.देशपांडे यांच्या कवितेचा विचार करावा लागतो. त्यांच्या प्रेमकवितेतील तरूण तरुणी नेहमीपेक्षा निराळ्या आडमार्गाच्या वळणावर रसिकांना भेटतात. तरीपण त्यांच्या प्रीतीचे मार्ग वाकडे तिकडे नाहीत. तर प्रेम म्हणजे चिरवांचित आपुलकी याची उत्कट जाणीव त्यांना आहे. उत्कंटता, अधीरता, बेभानपणा या प्रेमिकांच्या मनातल्या उर्मीचे चित्रण 'शीळ' या कविता संग्रहातील कवितामधून प्रत्ययाला येते. प्रेमिकांचा धुंदपणा हा असाच असतो. आपलेच बोल आपणच ऐकावेत. त्याप्रमाणे ही अर्थशून्यशील ते फुंकत रहातात. प्रेयसीच्या अनावर ओढीत त्यांचे मन धुंद झालेले असते. तिच्या डोळ्यातील धुंदी कमी होत नाही. तर ललीत अंतरंगात उगाचच हसत रहाते. ना.घ.देशपांडे यांच्या बहुतेक प्रेमकवितेची जात रोकठोक, निर्भिड, दिलदार, मनमोकळ्या प्रीतीची आहे.³⁹ या कवितेचे नाते बोरकर आणि अनिल यांच्या कवितेशी जुळणारे आहे.

याच कालखंडातील प्रेमकाव्यात वाखाणण्यासारखे आणखी एक नाव म्हणजे माडगुळकर हे होत. माडगुळकरांच्या प्रेमगीतातून वाचकांना प्रेमकवितेतील पुनःप्रत्यय येतात. वारांगणेच्या एकनिष्ठ प्रेमभावनेचे चित्रण माडगुळकरांच्या 'जोगी' या कवितेत चित्रित झाले आहे. तर 'पूजास्थान' या कवितेत मुंबईतील वेश्येचे करुण जीवनाचे चित्रण झाले आहे. ही दोन्हीही चित्रणे हृदयस्पर्शी झालेली आहेत. सारांश इतरांच्या भावनेशी समरस होऊन तिचे यथार्थ आलेखन करण्याचे दुर्दम्य चित्रण माडगुळकरांच्या कवितेत आहे. आणि त्याचमुळे

माडगुळकरांची कविता ही लोकप्रिय झाली यात शंका नाही.⁴⁰ माडगुळकरांनंतर प्रेमकवितेच्या बाबतीत कृ.ब.निकुंब, वसंत बापट, विं.दा.करंदीकर, मंगेश पाडगांवकर या कवींच्या कविता कलात्मक अविष्कारण करून आकाराला आल्या आहेत. त्यातच परिचित भावनांचे आपणाला पुर्नदर्शन होते. अगदी अलीकडील कवीनी या पाठीमागील कवीचे अनुकरण केलेले जाणवते.

यानंतर प्रेमकवितेच्या बाबतीत इंदिरा संतांची प्रेमकविता आपणाला जीवनानुभूतीचा प्रत्यय आणून देते.

इंदिरा संताची प्रेमकविता पतीच्या चिरविरहाच्या भावना प्रकट करणाऱ्या आहेत. इंदिरा संताची प्रेमकविता निसर्गाच्या सहवासात पतीचा सहवास आणि त्याचे प्रतिबिंब शोधत रहाते. त्यांच्या स्मृतीची जखम भरून निघायला नको. तर प्रियकराच्या स्मृती सुमनांचे शोले त्या आपल्या एका एका अक्षरात गुंफत रहातात.⁴¹

अशाप्रकारे मराठी प्रेमकवितेचा प्रवाह सद्यःकालापर्यंत दुथडी भरून वहाताना प्रत्ययाला येतो. परंतु या कवितेचे उगमस्थान केशवसुताच्या कवितेत सापडते. स्त्री पुरुषामध्ये जे अवास्तव रूप निर्माण झाले ते पुढे पुढे कमी होत आले आहे. प्रेमभावनेला मानवी जीवनात किती महत्वाचे स्थान द्यावयाचे हे गडक-यांनी चांगले ओळखले होते. व त्यातूनच त्यांनी प्रेमाची महती वर्णिली आहे. त्यातून प्रेमविषयक उत्कट भावना प्रकट झाला आहेत. पुढील कवीतात मात्र हा समतोलपणा राहिलेला नाही. प्रेमगीतातून वास्तव भावनेचे चित्रण व्हावे हे खरे असले तरी कला म्हणजे निसर्ग नव्हे हे दिसून येते. तेच चित्रण करण्याच्या अतिरिक्त हौसेमुळे आणि आपल्या मनात दडून राहिलेल्या भावछटांपैकी कोणत्या उजेडात आणाव्यात याचे भान न राहिल्यामुळे जी प्रेमगीते निर्माण होतील ती वास्तूपूर्ण झाली तरी बेडिल व कलाहीन ठरतील यात शंका नाही.⁴²

यानंतर आपणास मराठी कवितेतील बालगीतांचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त आहे.

आधुनिक मराठी कवितेतील बालगीते

बालभावना ज्यात प्रकट झाल्या आहेत. अशी बालभाषेत लिहिलेली कविता म्हणजे बालगीते होत. अशी बालगीते मराठीत अनेक आहेत. याचा उगम संत आणि पंडित कवितेत आपणाला सापडतो. बालमन हे जात्याच संवेदनाक्षम असते. भोवताली दिसून येणाऱ्या आकर्षक वस्तूविषयीचे त्याचे कुतूहल अनावर होते. आपल्या परिवारातील व्यक्तीचे जे अनुकरण करतात ती वृत्ती ध्यानात घेऊन आधुनिक कवींनी ही बालगीतांची

रचना केली आहे ही बालगीते अभिनयाला वाव देणारी व गेमप्रदान असतात. त्यांची गोडी अबालवृद्धांना असते अनुकरण बुद्धी , जिज्ञासुवृत्ती आणि चंचलभाव यांचे बालगीत हे मनोहर मिश्रण असते. या आधुनिक कवितेची मूलबीजे बालकवी यांच्या कवितेतून आपल्या प्रत्ययाला येतात. कवी दत्त यांच्या कवितेतही बालमनाचे चित्रण झालेले आहे. यात बालकाच्या आवडीची बाहुली हिचे विशेषत्वाने चित्रण झालेले असते 'बघा बघ कशी माझी बसली बया' या कवितेतून या बालमनाचे प्रतिबिंब आपणाला न्याहाळता येते. परंतु कवीनी या कवितेतून बालिकाचे भाव बालिकाच्या शब्दात प्रकट केलेले आहेत 43

बालकवीची मनोवृत्ती ही बालमनाशी संवाद करणारी आहे. त्याची बहीण जी जी हिच्या हट्टामुळे काही बोबड्या शब्दात ही कविता साकार केली आहे. 'चिमणीचा घरटा चोरीस गेला. राघोबा आला घोडा घोडा ' चिव चिव ग चिऊताई' या बालकवीच्या कवीतामधून या बालमनाचे प्रतिबिंब रेखाटले गेले आहे. 44

बालकवीच्यापेक्षाही रे. टिळकांची बालगीते अगदी सरस असलेली दिसून येतात. टिळकांची वृत्ती ही जिज्ञासू होती आणि त्यामुळे त्यांनी बोबड्या बोलीत शिशुगीते लिहिली आहेत. टिळकांची अगदी लहानमुलाकरिता सहजरम्य बालभावना प्रकट केल्या आहेत. तिच्यात नादमाधुर्य आहे. बडबड , किलकिल, धावपळ इ. अशाप्रकारची शब्दचित्रणे या कवितामधून साकार झाली आहेत. बालगीताच्यात बालांना उद्देशून लिहिली गेलेली गीते असा एक दुसरा प्रकार रूढ झाला. या प्रकारात लहानाविषयी आस्था वाटणारा प्रौढवर्ग व त्यांचे प्रौढ शब्दात विवरण करण्यात आले कवी दत्त आणि रे. टिळक यांनी आपल्या कवितातून चित्रण केले आहे. रे. टिळकांनी 'सुशीला' या आपल्या खांडकाव्यात बालकाच्या मनोवृत्तीचे सौंदर्य प्रकट केलेले आहे तर टिळकांनी आदर्श बालकांच्या ठिकाणी दिसून येणाऱ्या आदर्श गुणाचा गौरव केला आहे. केशवसुतानी बालकाच्या निर्व्याज स्तुतीचे कौतुक केले आहे. 45

कवी 'बी' यांनी 'माझी कन्या' या कवितेत एका मुलीच्या मनोवृत्तीचे दर्शन घडविले आहे. तर भा. रा. तांबे यांची बालगीते वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. अनेक रम्य छंदा त्यांच्या बालगीतातून प्रत्ययाला येतात. या बालगीतातून कवीने मानवाच्या गीताचाही सामावेश केला गेला आहे. 'सोनावळ', 'कुरडू' या कवितेतून त्यांनी बालमनावर संस्कार केले आहेत. निसर्गातील वस्तूना चिरसौंदर्य देणाऱ्या बाळाची गोष्ट 'कोण बाळ हा फिरे वनी' या कल्पनेत आली आहे. माधवानी आपल्या कवितेत बाल बालिकाचे कौतुक केले आहे. याच कालखंडात मात्र

देवाची चमत्कृतीपूर्ण गुढ स्वभावाचा खोल अभ्यास करून बालगीताचे विविध नमुने रसिकासमोर ठेवले आहेत. या बालगीतातून श्री. म. पंडित यांची 'बिजेची कोर', चवथीचा चांद' अष्टमीचा चंद्र याचे चित्रण 'चांदोबा' 'हम्मा' इ चित्रण केले आहे. 46

पुढे पुढे ही बालगीते अगदीच बडबडगीते होऊ लागली त्यात ना भावनेला थारा ना, भावसौष्टव तर केवळ शब्दाची रचना असे होऊ लागले. संजीवने मराठे ह्या त्यातील एक होत. त्यांनी आपल्या बालगीतातून थोड्याफार प्रमाणावर लहान मुलामुलीच्या खेळकर प्रवृत्ती लक्षात घेऊन थोड्याफार प्रमाणावर हे भावलेख रेखाटले. पुढे मात्र या बालगीतातून तोच तो पणा आणि शब्दाची पुनरावृत्ती यांचा प्रत्यय आपणाला येवू लागतो. आई हा पुढे कवितेचा विषय झाला. आणि खेळ नखरा याचे चित्रण होऊ लागले. हे खेळाचे वर्णन अभिनयाने चित्रित होऊ लागले. संजीवनी मराठे, भा.गो.जोशी, अनिरुद्ध पुनर्वसू, ना.के.बेहरे, ना.गो.शुक्ल, राजा मंगळवेढेकर, पुष्पलता रानडे ही आणखी काही नावे होत. याच कालखंडात काही नमुनेदार बालगीते ही लिहिली गेली. ग.ह.पाटील, संजीवनी मराठे, लीलावती भागवत, सरला देवधर, शैला राजे, ग.दि.माडगूळकर, तारा वैशांपायन यांनी काही नमुनेदार गीते सादर केली.

सारांश, बालगीतांचे आकर्षण जितके तितकेच निरास पण ही या बालगीतातून अनेकवेळा आले आहे. परंतु काही ठिकाणी मात्र ही कविता बोधट झाली आहे. बालमनातील भावना कधी समिश्र स्वरूपाची असते म्हणूनच तिच्याशी समरस होणे ही एक अवघड कला आहे. तिच्यात नाटयात्मकता यावी लागते अशी काही बालगीते अशा पद्धतीने मराठीतील बालगीतांचे स्वरूप आपणासमोर स्पष्ट होते या कालखंडातच काही विडंबनपर कविता लिहिल्या गेल्या आहेत हे आपणाला नाकारता येणार नाही. 47

आधुनिक मराठीतील विडंबनपर कविता

आधुनिक मराठी काव्यात 1920 नंतर आणखी एका प्रवाहाला वेगळ्या दृष्टीने सामोरे गेले. जीवन आणि राष्ट्र यांचा काव्यात विचार मांडता मांडता जनसामान्यांच्या विचारात जीवनात एक वेगळा कलात्मक बदल म्हणून काही कवींनी आपल्या काव्यात प्रयोग करावयास सुरुवात केली आणि या प्रायोगिकतेतूनच अगदी साध्या साध्या शब्दातून मराठी काव्यातील या प्रवाहाला विनोद अथवा विडंबनाचे रूप आले. मराठी कवितेतील एक बदलती प्रवृत्ती म्हणजे विडंबन अथवा विनोद होय.

यापूर्वी मराठी साहित्यात विनोद किंवा विडंबन नव्हतेच असे नाही. परंतु रविकिरण मंडळाच्या काव्य निर्मितीमध्ये असणा-या टीकार्हे विषयाची प्र.के.अत्रे यांनी जे विडंबन केले त्यातून या प्रवाहाला व प्रवृत्तीला विशेष चालना मिळाली व वांडमयाबरोबरच व्यक्तीचेही विडंबन व्हावयास सुरुवात झाली. परंतु हे निखळ स्वरूपाचे विडंबन नव्हे तर विनोदासाठी विनोद टीका-उपरोध^{उपहास}यांची जणु ही पंचकडीच झाली. आणि ती मनाला रंजवणारी झाल्यामुळे तिच्यातील खमंग आणि खुसखुशीतपणामुळे इतकी लोकप्रिय झाली की विडंबन कविता हा एक प्रवाहच होऊन बसला व शुद्ध काव्याच्या प्रवाहाला ओहोटीच लागते की काय असे वाटावयास लागले.

रामदासांनी जरी यापूर्वी म्हटले असले तरी 'टवाळ आवडे विनोद' परंतु याचे मात्र मराठी साहित्याला वावडे होते असे मात्र नाही उपहासात्मक कविता मराठीत इंग्रजीत 'सटायर' यावरून आला असावा आणि त्यातूनच इंग्रजी वांडमयाच्या अनुकरणाने विडंबन हा काव्यप्रकार मराठीत रूजला असावा . त्यातूनच मागे या कवीने निर्माण केलेली 'पदवीचा पाडवा' व 'भेथाजीची मजलस' या उपहासगर्भ कविता निर्माण झाल्या. हरिभाऊ आपटे या काव्यप्रकाराला 'इमेजिनेटिव्ह सटायर' असे म्हणतात.⁴⁸ पुढे विडंबन व उपहासात्मक कविता यामध्ये टीकाकारानी भेद करावयास सुरुवात केली. विडंबन व उपहासोक्ती टीका असा स्पष्ट भेद झाला. परंतु या दोहोमध्येही विनोद हा होताच त्यातूनच विडंबन या काव्यप्रकाराचा विकास अगदी अलीकडच्या काळात म्हणजेच भारतीय स्वातंत्र्याच्या नंतर लोकशाहीच्या युगात झाला. तत्पूर्वी गोविंदाग्रज यांनी आपल्या काव्यातून हा उपहासात्मक विषय मांडलेला आहे 'एक समस्या' या कवितेत गडक-यांनी समाजसुधारकांच्या ढोंगी वर्तनाचा खुसखुशीत शब्दात समाचार घेतलेला आहे. वृद्ध विधवा समोरून आल्यास तो अपशकून मानतो आणि तरुण विधवेला पाहून तो म्हणतो, 'धिक् धर्माला, धिक् रुढीला तेतीस कोटी देवाना' असे म्हणणा-या समाजसुधारकांच्या विसंगत वर्तनावर मर्मभेदक शब्दात टिका केली आहे,. ही टिका म्हणजे तत्कालीन बोलक्या सुधारकावर ओढलेला आसुडच आहे. यातूनच 'वहिनीचा किलबिलाट' चिंतातून जंतू' यासारख्या कविता आकाराला आल्या. रांगोळी घालताना या केशवसुतांच्या कवितेवर गडक-यांनी कविता लिहिली. आणि विडंबनाचा एक वेगळाच पायंडा निर्माण केला. 'स्मशानातील गाणे' आणि 'घुबडाचे गाणे' या दोन कवितामधून मानवी ढोंगाचे प्रदर्शन समाजासमोर उघडे केले. याचेच अनुकरण पुढे बा.सी. मर्दकरांनी केले. परंतु ही कविता विडंबनवादी आहे.⁴⁹ कवीनी विडंबने केलीत त्यातील महत्त्वाचे कवी प्र.के.अत्रे होत.

प्र.के.अत्रे यांनी 'विडंबन' हा काव्यप्रकार खऱ्या अर्थाने मराठी साहित्यात रुजविला असे म्हटल्यास काही वावगे होणार नाही. कारण धार्मिक, राजकीय, सामाजिक अशा विविध क्षेत्रातील ढोंगी व्यक्तींवर आपल्या कडक शब्दातून चमत्कृती करून त्यांचा खरपूस समाचार घ्यावयास अत्र्यांनी सुरुवात केली आणि यातूनच 'झेंडूची फुले'सारखा कवितासंग्रह आकाराला आला. केशवसुतानी 'आम्ही कोण'सारखी कविता त्यांनी जनसामान्यात हास्याचा विषय करून ठेवली व हास्याबरोबरच समाजातील वैचारिक ढोंगावर त्यांनी आराखडे ओढले आहेत.⁵⁰

आधुनिक कवितेत कवी फ.म. शिंदे, रामदास फुटाणे सारख्या मातब्बर विनोदी कवींनीदेखील मराठी साहित्यात वास्तविकात्मक आणि विडंबनात्मक कवितांनी हा विडंबनात्मक काव्यप्रकार जनसामान्यांच्या अंतरंगात अजून जागता ठेवला आहे. यातूनच पुढे आपणास एक ग्रामीण कवितेची प्रवृत्ती पहावयास मिळते.

ग्रामीण कविता

1920 नंतर मराठी वाङ्मयातील कथा आणि काव्याने आपले वळण बदललेले दिसते. लोकमान्य टिळकांच्या मृत्युनंतर महात्मा गांधींच्या मवाळवादी विचारातून मराठी कविता आकाराला येऊ लागली. व त्याच सुमारास रविकिरण मंडळाची स्थापना झाली. महात्मा गांधींनी लोकांना 'खेडयाकडे चला' हा संदेश दिला. आणि या आदेशाला प्रतिसाद म्हणून समाजसुधारक, संशोधक, त्याचबरोबर साहित्यिक ही ग्रामीण भागातील वास्तव जीवनातील लेखन करू लागले आणि समुद्रमंथनाप्रमाणे ग्रामीण समाजरचनेतील जातपातीच्या मंथनातून वास्तवतेची रत्ने शोधू लागला. यातूनच वास्तववादी साहित्याचा उगम झाला. आधुनिक मराठी कवितेचा प्रारंभ केशवसुतापासून मराठी साहित्यात मानला जातो. ही कविता बालकवी ग.ल.ठोकळ, भा.रा.तांबे, रा.ग.गडकरी या कविच्या विचारसरणीतून हा प्रवाह अधिक समृद्ध होत गेला आणि रविकिरण मंडळाच्या स्थापनेनंतर ही कविता व्यक्तीच्या प्रवृत्तीनुरूप बदलली. रविकिरण मंडळाचे अध्यक्ष म्हणून माधव ज्युलीयन यांची कविता ही कल्पनावादी राहिली तर तिला मानवी अंतरंगाच्या अलवार भाव स्पंदनाचा स्पर्श ही आता होऊ लागला. तत्कालीन बा.सी.मर्ढेकर हे यंत्रयुगाने मानवी जीवनाचा झालेला विध्वंस, बदललेली मुल्ये या विषयावर कविता लिहावयास लावले आणि खऱ्या अर्थाने तिथेच मुक्तछंदाला सुरुवात झाली या अगोदर मराठी काव्यात मुक्तछंद नव्हता असे मात्र म्हणता येणार नाही.

रविकिरण मंडळात मात्र कवितेवर अनेक संस्कार होऊन काव्याचे अनेक प्रकार जन्माला आले व जानपद कविता उदयास येवू लागली.

कवी भा.रा.तांबे यांनी प्रथम 'गुराख्याचे गाण' लिहिले व आधुनिक मराठी काव्याला प्रारंभ झाला असे म्हटले जाते.⁵¹ म्हणून जानपदकाव्याचे जनक म्हणून तांब्यांना मानावयास लागले तर मात्र संभ्रम अघरथा निर्माण होईल. कारण या एका कवितेने जानपदगीताचा प्रारंभ झाला असे मात्र म्हणता येणार नाही. तर पुढे यशवंत, गिरीश यांनी 'प्रेमाची दौलत' 'भलरी' अशा प्रकारच्याही कविता लिहिल्या व तेव्हापासून भावपूर्ण कविता अथवा वास्तवनिष्ठ कविता ग्रामीण भाषेत लिहिण्याची प्रथा पडली.

परंतु या कवितेला खरेखुरे ग्रामीणत्वाचे रूप रविकिरण मंडळातच प्राप्त झाले. ग.ल.ठोकळ याच कालावधीत लिहिते झाले आणि त्यांच्या 'सुगी' या काव्यसंग्रहाने ग्रामीण जीवनाचा एक नवा प्रकार सादर केला. असे काही लोकांचे मत असले तरी त्याअगोदर चंद्रशेखर यांची 'काय हो चमत्कार' आणि भिरीशाची 'आमराई' अशी दोन खंडकाव्ये प्रसिद्ध झाली होती. व ती त्या त्या काळात गाजलेली होतीच. परंतु ही दोन्हीही खंडकाव्ये म्हणजेच कथाकाव्येच वाटतात. या दोन्ही काव्यातून कथानकच अधिक महत्वाचे गुंफले गेलेले आहे. परंतु तरीही मध्यमवर्गीय शेतकरी जीवनाची त्यांच्यात चित्रणे झालेली आहेत. त्यांच्यातूनही अवास्तवतेची चित्रणे झालेली आहेतच. 'सुगी'त मात्र हे दोष कमी प्रमाणात आलेले प्रत्ययाला येतात.

'सुगी' नंतर 'रानजाई' हा ग.ह.पाटील यांचा कवितासंग्रह प्रकाशित झाला. त्यांच्यातून ग.ह.पाटील यांच्या ठिकाणी असणारी ग्रामीणतेची ओढ चित्रित झालेली आहे. परंतु याची कवितेवर काही आक्षेप घेतलेले आहेत.⁵² परंतु हे निश्चित आहे की त्यांची कविता ही ग्रामीणतेला अधिक जवळची आहे कारण कवी वृत्तीने ग्रामीणतेत वाढलेला. शेती मळयाशी संबंध असलेला असा असल्याने त्यांची प्रवृत्ती ग्रामीणतेशी जवळची आहे नव्हे ती ग्रामीणच आहे हे मात्र आपणाला नाकारता येणार नाही.

पुढे 1938 ला 'मीठभाकर' हा काव्यसंग्रह प्रकाशित झाला. तर लगेचच म्हणजे तीन एक वर्षांनी नारखेडे यांचा 'शिकार' हा काव्यसंग्रह प्रकाशित झाला. म्हणजेच हे कवी आणि कविता ही समकालीनच होते. यांच्यातील विषय ही ग्रामीण होते. परंतु भाषाशैली म्हणजे ललित माधुरीने नटलेला होता. विषय ग्रामीण व शैली मध्यमवर्गीय अशा प्रकारचा थोडासा विभ्रम निर्माण झालेला दिसतो व तिला नागर मनाने केलेली ग्रामीण असे धेडगुजरी रूप प्राप्त झाले. असे असले तरी ही ठोकळांनी ग्रामीण जीवनातील पतीपत्नीच्या प्रेमासंबंधीचे बारकावे मार्मिकपणे टिपलेले आहेत. काही तरी निमित्त घेऊन ठोकळांनी औचित्य बरोबर साधलेले

आहे. आणि त्यातूनच ओवीसारखा प्रकार आकाराला येवू लागला. म्हणजेच मुक्तछंदाला आणखी परत व्रतबद्धता प्राप्त होऊ लागली. परंतु हा काही बदल म्हणता येणार नाही. परंतु ग्रामीण कवितेतील औचित्य मात्र ठोकळांनी नेमके साधले यातूनच त्यांच्या 'गरीबीचा पाहुणचार', 'मोटेवरील गाणे', 'खळयावर' या कविता विशेष उल्लेखनीय झाल्या व त्यातून खेड्यातील मराठी संस्कृतीची अनेक मार्मिक चित्रणे चित्रित होऊ लागली.⁵³

म्हणजेच जानपद जीवन चित्रणाचा प्रारंभ 1928 ते 1945 या काळात झाला आहे. त्यात ठोकळांची ग्रामीण कविता इतर कवींच्या मानाने सत्यत्वाला जवळची आहे. आणि म्हणूनच ग्रामीण कवितेला मराठी वाङ्मयात स्वतंत्रपणे प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणारा कवी म्हणून ठोकळ यांना मानावेच लागेल. व तरीही त्यांची जाणीव सौंदर्यवादाचीच होती. नंतर पुढे नवकाव्य व मुक्तछंदात्मक कवितेला सुरुवात झाली.

आधुनिक मराठी कवितेतील नवकाव्य व मुक्तछंदात्मक कविता

आधुनिक मराठी काव्यात आणखी काही प्रवाह पहावयास मिळतो. तो बा.सी.मर्ढेकरांच्या कवितेपासूनच नवकाव्याचे जनक म्हणूनच मर्ढेकरांचे नाव घ्यावे लागेल. विज्ञाननिष्ठा आणि यंत्रोपासना हे नवयुगाचे लक्षण आहे. माणसाचे जीवन हे साचेबंद अस्थिर अंधश्रद्धा, बकालीपणा यांनी भरलेला आहे असे पहावयास मिळते.

जीवनक्षेत्रातील कोणत्याही नवप्रवृत्तीचा ताण साहित्यात जाणवतो. तो कवितेसारखा लेखन प्रकारातून आजच्या युगातील दाहक जाणीवा बा.सी.मर्ढेकर यांनीच आपल्या कवितेतून मांडल्या व स्वतः मर्ढेकरांनी आपल्या काव्यात नविन भावनात्मक समान सूत्र मांडले. व ते म्हणतात की 'काव्यातील नवीनता म्हणजे नविन भावनानिष्ठ समानता होय.'⁵⁴ नवकाव्य म्हणजे एखाद्या व्यक्तीने आपल्या स्वैरप्रतिमेतून निर्माण केलेले संदर्भहीन वेगळेपण नसते. ती एक सामुहिक व सामाजिक स्वरूपाची घटना आहे. मर्ढेकरांनी 'नवकवी' म्हणून जी मान्यता मिळाली ती त्यांच्या 'काही कविता' या काव्यसंग्रहाने त्यांची 'काही कविता' व 'आणखी काही कविता' हे दोन काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत या दोन काव्यसंग्रहात त्यांनी वेळोवेळी प्रकट केलेले वाङ्मयविषयक नवे विचार नवकाव्यात स्वप्नाळूपणाला, उत्साहाला, उमेदीला त्यात जागा नसते. आजच्या कवितेत विद्रोह हा सर्वकष आहे. अनेक बाजूंनी ताणलेला आहे. तो जीवाच्या आकांताने भरलेला व वैतागाने उफाळलेला आहे. पु.शि.रेगेसारख्या

नवकवीचे तर सारे काव्यविश्वच जीवनाच्या सर्वकष अंधाराला, विरग्नतेला, अभेद्रतेला आजच्या परभाषेतून मर्देकराइतक्या भेदकपणे अन्य कोणीही वाचा फोडली नाही. मर्देकरांच्या कवितेत हळहळीच्या पलीकडे गेलेले दिसते. त्यांनी साऱ्या जाणीवेलाच एक प्रकारची बधीरता शुन्यता आणली आहे. मर्देकरांच्या जीवनविषयक जाणीवा कितीही उपरोधपूर्ण कडवट वा तिरक्या असल्या तरी चाचपडत का होईना पण मर्देकर कुठल्या तरी एका श्रेय कल्पनेच्या आसपास असतात.⁵⁵

'प्रतिमा व परितता' हा नवकवितेचा आणखी एक खास विशेष आहे. अनुभवाला वेगळ्या पातळीवर नेण्याला त्याच्या कक्षा रुंदावण्याला त्याचे संदर्भ सुचकत्व वाढविण्याला प्रतिमेचे सहाय्य होते. प्रतिमा अंतःमनाचा वेध घेते. बाह्य वास्तवाला अंतरवास्तवाशी जोडते. अभिव्यक्तीला संक्षिप्त आणि सामर्थ्यपूर्ण बनविते. नेणीवा ढवळून टाकते. जुन्याला नवे रूप देते. त्यामुळे नवकवितेचे नवेपण पहावयास मिळते. पूर्वीच्या कवितेप्रमाणे आजचीही कविता मूलतः सौंदर्यगामीच असली तरी आजची सौंदर्यकल्पना व दर्शनपद्धती पूर्वीच्या सौंदर्यकल्पनेहून व अविष्कारतंत्राहून खूप वेगळी आहे. गतीशीलतेमुळे झपाट्याने बदललेल्या काव्यरूपामुळे आजची कविता दुर्बोध वाटू लागली आहे.

आजच्या कवितेत आशय अभिव्यक्तीचे स्तोम माजले. मानव व निसर्ग याचे संबंध प्रतिकांच्या सहाय्याने व्यक्त होऊ लागले. त्यामुळे रसस्वादात सौंदर्याची भर पडली. मानवी भावनेसंबंधी जी सत्ये प्रकट केली त्याचा परिणाम नवकवीच्या काव्यविषयक कल्पनांवर झालेला दिसतो. कवीने आपल्या अंतर्गत भावनेशी, कल्पनेशी व विचाराशी संपूर्णपणे प्रामाणिक रहावे. नवकवीचा दृष्टीकोन असा की कवीच्या अंतर्गत भावनाच एवढ्या प्रभावी असतात की त्यांना व्यक्त करावयाचे म्हणजे कवीने एका मोठ्या दिव्यातून जावे लागते. मुळचे जे सौंदर्य नवकवीला असंदिग्ध स्वरूपात भासमान होते. ते बहुरूपी, बहुदंगी जादुगार बहुरंगी असल्यामुळे त्यास साजेशा शब्दाचा तशाच त-हेचा साज नवकवी देत रहातो. अमूर्त भावनांना शब्दांच्या मूर्त प्रतिमांचा आकार देणे अवघड असले तरी ते प्रयत्नसाध्य असते. पण नवकवीना शब्दाच्या माध्यमाचा नव्हे तर आशयाच्या सुक्ष्मतेची आर्गलाच अधिक फसवणारी वाटते. व यातीलच एक वेगळा भाग म्हणजे मुक्तछंदात्मक कविता पुढे पुढे निर्माण होऊ लागल्या.

पूर्वीच्या काळी गुंतागुंतीचे अनुभव काव्यागत होत नसत असे नव्हे. पण या अनुभवाच्या गुंफणीत

युक्तायुक्ततेचा विचार होऊन मगच त्याची मांडणी पक्की होई परंतु अशी निवड करण्यापेक्षा मूळ भावनेचे मोकळे प्रकटीकरणच अधिक इष्ट मानले जाऊ लागले आहे. परिणामतः आजच्या कवितेची गतीलयींच्या ठराविक आवर्तनात बद्ध होऊ शकत नाही. तिला मुक्तछंदाचा आश्रय करावा लागतो. आजचा रचनाबंध प्रामुख्याने मुक्तछंदात्मक होण्याचे हे एक कारण होय.

मुक्तछंदात्मक रचनेबाबत शरदचंद्र मुक्तीबोध यांनी पुढीलप्रमाणे आपले विचार मांडलेले आहेत. " नवकाव्य, पूर्ण कविताप्रमाणे नवकाव्यात एकाच भावनेचे आंदोलन प्रकट होत नाही. म्हणजेच नवकाव्य भावगीताच्या स्वरूपाचे नाही. नवकाव्याची बैठक बौद्धिक असून जाणीवांच्या निरनिराळ्या दशांना जोडणारी एक बौद्धिक विचारशृंखला असते. असे असल्याने वैयक्तिक काव्यास उपयुक्त असलेले छंद नवकाव्यास गौण वाटतात. सामाजिक जीवनातील अनेक सत्याचे आणि जाणीवांचे अंकन करावयास मुक्तछंद अगर त्या जातीचा छंदच उपयुक्त आहे. तो अनुभूतीच्या वेगाबरोबर निर्झरासारखा वेगात वहातो. किंवा अनुभूतीच्या गहन गंध गतीबरोबर विस्तृत आणि मंदलयीन चालतो. भावनेच्या वळशाप्रमाणे तोही ताबडतोब वळसे घेऊन वाढू लागतो. भावनेच्या एका मागून एक प्रकट होणाऱ्या अनेक प्रकारच्या लयीबरोबर मुक्तछंदही द्रुत गतीचा मंदगतीचा होऊ शकतो. अनुभूतीचा विस्तार खोली आणि सामाजिक संदर्भ आपोआपच मुक्त छंदाचा आकार धारण करतो. ⁵⁶

या रचनाबंधात गेयत्व कमी असते एवढेच नव्हे तर रचनाबंध अधूनमधून गद्यात्मक होतो. जाणीवेच्या अकाव्यात अंगाचे प्रकटीकरण यामुळे सोयीचे होते. अशा रीतीने आधुनिक मराठी काव्यामध्ये वेगवेगळ्या प्रवृत्ती पहावयास मिळतात. यामध्ये काही प्रमाणात वास्तवाची चित्रणेही हळू हळू काव्यामध्ये होऊ लागती व वास्तववादाचाही कवितेवर हळूहळू परिणाम होत गेला तो पुढीलप्रमाणे.

4. वास्तववादाचा मराठी कवितेवरील परिणाम

मराठीत रोमॅन्टिसिझमला सौंदर्यवाद असे म्हणतात. रोमॅन्टिसिझमचा नेमका अर्थ समजण्यासाठी वेगवेगळ्या कालखंडात तो कसा विविध अर्थानी वापरला गेला आहे. ते पाहिले पाहिजे. रोमॅन्स > रोमॅन्टिक > रोमॅन्टिसिझम या तीन सलग संज्ञा आहेत. रोमॅन्स ही संज्ञा लॅटीनपासून उद्भवून झालेल्या फ्रेंच प्रॉव्हेन्सल स्पॅनिश या-सारख्या भाषांना उद्देशून वापरण्यात येते. रोमॅन्स लॅंग्वेजस असा त्याचा उल्लेख केला जातो. रोमॅन्टिक हा शब्द

कलाभिव्यक्तीचा संप्रदाय म्हणून फ्रेंच चित्रकलेत प्रथम वापरला गेला. व पुढे वनश्री चित्र रोमॅन्टिक या शब्दापासून ओळखला जातो. 57

पुढे द.वा. पोतदारांनी रोमॅन्टिसिझम या अर्थाने ' रोमांचवार' असा शब्दप्रयोग रूढ केला 58 तर रा.शं. वाळिंबे त्याला 'स्वच्छंदवाद' म्हणतात 59 श्री के. क्षीरसागर त्याला सौंदर्यवाद म्हणतात 60 यासारखी विविध नावे त्याला दिली गेली आहेत. यातून प्रत्येकाचे वैशिष्ट्य स्पष्ट होते. नियमबद्धता, रेखीवपणा, परिचित आदर्शांचे प्रेम इ. सौंदर्य , वैचित्र्य, नाविन्य आणि स्वातंत्र्य ही सौंदर्यवादाची मूलभूत वैशिष्ट्ये आहेत रोमॅन्टिसिझमचा विचार सर्वकालीन प्रवृत्ती म्हणून केला जातो.

जीवनात अशक्य गोष्टी असतात की ज्या गोष्टी मानवी कर्तृत्वाच्या बाहेरच्या आहेत त्या गोष्टीची पूर्तता करण्यासाठी सदैव कलावंत (मानव) झटत असतो. सभोवतालच्या निसर्गावर तो आरोप करित आला आहे. आणि त्यातूनच आपल्या जीवनाची परिपूर्ती होते काय ? याचा तो शोध घेत असतो. या अनाहूत ध्यासाने तो अंतःमुख होऊन निसर्गात स्वतःच्या आशेचे प्रतिबिंब शोधत रहातो.

रोमॅन्टिसिझम मुळे 19 व्या शतकात मराठी साहित्यात नवे पर्वच सुरू झाले. विशिष्टत्वाने पाहिले तर कविवर्य केशवसुताच्या कडव्यात ' या नवतेची स्पष्ट साम्यक जाणीव दिसून येते. ' नव्या युगातील नव्या दमाचा शूर शिपाई मी आहे.' असे त्यांनी उद्घोषित केले आणि ते पुढे म्हणत राहिले. ' पद्य पंक्तीही तरफ आमुच्या करी विधीने दिली असे ' या सारख्या त्यांच्या काव्यपंक्तीतून साध्या विषयाला मोठा आशय त्यांनी प्राप्त करून दिला आणि रोमॅन्टिसिझमच्या सर्जनशील स्वभावामुळे काव्यात एक वेगळे चैतन्य आकाराला आले. हे वेगळेपण रे. टिळक, रेंदाळकर, गोविंदाग्रज, बालकवी इ. ना जाणवले आणि त्यांच्याही कवितेवर त्यांचा खेळकर परिणाम झाला आणि त्यांचे मनच सर्जनाचे केंद्र बनले. बालकवींची ' फुलराणी', ' निर्झरास', 'श्रावणमास', 'बालविहग' यासारख्या कवितानी आकार घेतला.

पुढे पुढे सावरकराची कविताही याच परिणामातून आकाराला येवू लागली. व त्यांनी स्वातंत्र्य स्तोत्र गायिले. पुढे रविकिरणमंडळाच्या कालावधीत अ-शरिरी प्रेमाची महती गायली. त्यातूनच बोरकरांच्या कवितेत शृंगार आला तर अनिलाच्या कवितेत मानवताप्रेम आले. मर्दकरांनी मात्र आपल्या काव्यप्रतिभेने त्याचे स्वरूप बदलून

टाकले आणि पहिल्या व दुस-या महायुद्धाने मानवी जीवनाची जी अपरिमित हानी झाली आणि यंत्रयुगाने मानवी जीवनात प्रवेश करून मानवी जीवनमूल्ये बदलून टाकली व याचेच चित्रण काव्यात येऊ लागली आणि म्हणूनच त्यांना काव्यक्षेत्रातील दुसरे केशवसुत म्हणून ओळखू जावू लागले.

पुढे मात्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारसारणीने वेगळे रूप धारण केले आणि खऱ्या अर्थाने मानव वास्तवात स्वतःचे रूप व स्वतःचे प्रतिबिंब अजमावू लागला. रोमॅन्टिक साहित्य आत्मकेंद्रिय आहे ते केवळ स्वप्नरंजन आहे. यातून वास्तवतेचे भान मानवाला येवू लागते आणि वास्तववादाचा विजय झाला.

वास्तववादाचा पायाभूत मुद्दा त्यांच्या तात्त्विक बैठकीत सापडतो. आपल्याशिवाय सृष्टीचे अस्तित्व असू शकते हे वास्तव सत्य वस्तुनिष्ठतेने जाणले म्हणजे वास्तववाद असे त्यांच्या व्याख्येचे स्वरूप झाले व अहंब्रम्हास्मी याची जाणीव लोकांना होऊ लागली.

वास्तववाद या संज्ञेचे पाश्चात्य वांडमयावरून तीन अर्थ दिसून येतात.

- 1) सूक्ष्मचित्रण पद्धतीचा अलंकार वजा उपयोग
- 2) वास्तववाद हेच कलेचे ध्येय मानून संपूर्ण कलाकृतीची रचना करणे
- 3) पाश्चात्य वांडमयाच्या इतिहासात विशिष्ट कालखंडात उदय पावलेली एक चळवळ

अशा पद्धतीने वस्तुनिष्ठ वास्तव हे वास्तववादाचे वैशिष्ट्य आहे. परंतु श्री . के. क्षीरसागर यांचा आक्षेप आहे. वास्तवता हे कलामूल्य होऊ शकत नाही .

जीवन जगत असताना केवळ कल्पनेवर जीवन जगता येत नाही. तर वास्तवाचे भान असणे गरजेचे आहे. यातूनच 1945 नंतर मराठीत वास्तववाद आला व वास्तव चित्रण रेखाटण्यास सुरुवात झाली. व त्यातूनच ग्रामीण आणि दलित साहित्याचे चित्रण होऊ लागले. आणि साहित्याच्या वास्तवानुभवाची क्षेत्राची व्याप्ती वाढली.

अशा-रीतीने साहित्यातील कादंबरी , कथा आणि कविता यांच्यात तसेच दलित आत्मकथने आणि आत्मचरित्रे येऊ लागली. त्यात पारंपारिकतेने व समाजाने जे तळागाळातील लोकांच्यावर अन्याय केले या

अन्यायाचे चित्रण होऊ लागले आणि यातूनच वास्तवाचे रूप धारण केले व मानवी जीवनातील खऱ्या खऱ्या शाश्वत सत्याचे चित्रण व्हावयास सुरूवात झाली.

5. लोकजीवनाचे दर्शन

वास्तववादचा मानवी जीवनावर परिणाम झाला आणि साहित्यात विचार मंथनाला सुरूवात झाली. अगदी सुरूवातीला जी बडबड गीते होती ती पुढे मानवी मनाचे झालेले विचार रोपण त्यातून आकाराला येऊ लागली आणि त्यांची जानपद गीते झाली. या जानपद गीतातून घरात काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रतिबिंब उमटू लागले. कधी विरह व्याकूळ झालेल्या त्यांच्या भावभावनांचे चित्रण होऊ लागले तर रात्रंदिवसाच्या कष्टाने व्याकूळ झालेल्या शेतकऱ्यांच्या मनाचे भावचित्रण या जानपद गीतात होऊ लागले. पुढे ही गीते काव्याच्या रूपाने 19 व्या शतकात आकारास येऊ लागली. ग. ल. ठोकळ, सरोजिनी बाबर यासारख्या कविच्या कविता त्यातूनच आकाराला आल्या आणि 1920 नंतर खऱ्या अर्थाने कवितेमध्ये लोकजीवनाचे चित्रण व्हावयास सुरूवात झाली. याचा खरा कळस बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारप्रणालीतून आकाराला आला. पुढे आण्णा भाऊ साठे, शरदचंद्र मुक्तिबोध, बाबूराव बागूल, भालचंद्र नेमाडे, रा. रं. बोराडे, नारायण सुर्वे, नामदेव ढसाळ, यांच्या कवितामधून लोकजीवनाचे यथार्थ दर्शन व्हावयास सुरूवात झाली आणि सामान्य माणूस उच्चभू वर्गानी केलेल्या कोंडीतून बाहेर पडण्यासाठी धडपडू लागला. त्यांच्यात तळागाळाला गाडलेल्या माणसांचे प्रतिबिंब उकलू लागले आणि पृथ्वी ही शोषाच्या फडयावर नाही तर ती दलितांच्या रक्तरंजीत बोटार तरली आहे असा विचार दलित साहित्यातून आकाराला आला. कामगारांची होणारी ससे होलपट वेठबिगारी दलिताची होणारी पिळवणूक जनावरांच्या पलीकडे सोसावे लागणारे कटुसत्य हाल यांचेही चित्रण या साहित्यात होऊ लागले माडखोलकरांच्या कादंबरीचे 'दुहेरी जीवन' व 'नाग कन्या' यांचे उदाहरण देता येईल.⁶¹

अशात-हेने जातीयतेच्या चतुःसूत्रीखाली भरडल्या गेलेल्या लोकजीवनाचे चित्रण साहित्यातून होऊ लागले. गावगाड्याच्या जोखडयाला जुंपलेल्या बारा बलुतेदाराचे जीवन या साहित्यातून होऊ लागले. त्याचबरोबर उच्चवर्गीय परंतु आर्थिकतेने ग्रासलेले जीवनचित्रणेही यावयास सुरूवात झाली व ग्रामीणतेच्या आणखी एका वेगळ्या

अंगाचे दर्शन होऊ लागले. आनंद यादवाची 'मळयाची माती' ही कविता याचे उदाहरण होय. तसेच, 'झोबी', 'डवरोणी', 'नांगरणी' यासारख्या चरित्रात्मक कादंबऱ्यांनी यातूनच आकार घेतला. अशाप्रकारे सामान्या माणसांची जीवनाची झालेली वाताहत खऱ्या अर्थाने जनमाणसांच्या प्रत्ययाला येवू लागली. व संपूर्णच लोकजीवन यातून ढवळून निघाले.

अशात-हेने मराठी काव्याचा प्रवाह वेगवेगळ्या वळणावर बदलत राहिला आहे. आणि हा बदल त्या त्या कालखंडात विशेषत्वाने जाणवतो. या बदलाची स्पष्ट जाणीव आपणाला या कवितेतून प्रत्ययाला येते. परंतु याबरोबर या नवकाव्यात कोणतीच बंधने राहिली नाहीत. या बदलाबरोबरच स्वैरता आणि विषण्ण अवस्था याचे चित्रण होऊ लागले. आणि काव्याचे दालन संपन्न परंतु आचारविचार दारिद्र्याने ते आकाराला येवू लागले. परंतु असे असले तरी मराठी कवितेचा हा उदयच म्हणावा लागेल. अगदी एक दोन कवनातून कविता आकाराला आली आहे. परंतु तिचे भावविश्व विस्तृतच आहे म्हणून मराठी कवितेत तिचे स्वरूप स्पष्ट जाणवते.

निष्कर्ष :- वरील सर्व अभ्यासावरून आपण अशा निष्कर्षापर्यंत येऊ शकतो की मराठी कविता ही मानवी जीवनाच्या - महाराष्ट्रीय समाजजीवनाच्या स्थितीगती बरोबर नवनवीन रूपे धारण करून राहिलेली दिसते. असे असले तरी महाराष्ट्रीयन समाजजीवनाच्या हजारो वर्षांच्या कालखंडात खऱ्या अर्थाने ज्याला महाराष्ट्र संस्कृती व मराठी जीवन असे म्हणतो त्याचे फारसे प्रतिबिंब काव्यामध्ये (साहित्यमध्ये) उमटलेले नव्हते. 20 व्या शतकाच्या पूर्वार्धाच्या अखेरीला त्याच्या पाऊलखुणा दिसू लागल्या आणि उत्तरार्धात त्याचे प्रत्ययकारी दर्शन घडताना दिसते. 'मरहट्ट देशी भाषा' आणि 'मराठी मातीत उमलणारे लोकजीवन' याची साहित्यात सांधेजोड झाली. ती 20 व्या शतकाच्या अखेरीसच. अशा ह्या मराठमोळ्या मानवी मनाच्या अंतःर्बाहय जाणीवाच्या लोकसंविदना ज्या मराठी कवितेत उमटल्या ती मराठी कविता ग्रामीण कविता या नावाने संबोधली जाते. या ग्रामीण कवितेचे व्यवच्छेदक स्वरूप समजून घेणे यामुळे गरजेचे ठरते.

* * *

xx संदर्भ: टिपा xx

xx प्रकरण पहिले xx

1. प्र. रा. देशमुख, "सिंधु संस्कृती ऋग्वेद व हिंदू संस्कृति" प्राज्ञ पाठशाळा मंडळ , वाई सन 1966.
पृष्ठ क्रमांक 1 ते 7
2. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 5
3. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 13
4. रा . चिं. ढेरे " संतसाहित्य आणि लोकसाहित्य काही अनुबंध" श्री विद्याप्रकाशन पुणे 30 प्रथमावृत्ती
20 जुलै 1978, पृष्ठ क्रमांक 17
5. डॉ. के. ना. वाटवे व डॉ. सौ. कुसुम कुलकर्णी, " पण्डिती काव्य" प्रकाशक अ.अं. कुलकर्णी,
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे 2, पहिली आवृत्ती 1968 पृष्ठ क्रमांक 3.
6. अ. ना. देशपांडे, " आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास" भाग पहिला, विहनस प्रकाशन, 381 क
शनिवार पेठ पुणे 30 . आवृत्ती पहिली 1954 पृष्ठ क्रमांक 83 व 84
7. वा. भा. पाठक "आधुनिक मराठी काव्याचे अंतःप्रवाह " दोकळ प्रकाशन पुणे 2, पहिली आवृत्ती
1964 पृष्ठ क्रमांक 4.
8. प्रा. रा.श्री.जोग " अर्वाचीन मराठी काव्य" मुंबई मराठी साहित्य संघ मुंबई 4, द्वितीय आवृत्ती 1951
पृष्ठ क्रमांक 4
9. वा. भा. पाठक "आधुनिक मराठी काव्याचे अंतःप्रवाह " उनि पृष्ठ क्रमांक 16
10. तत्रैव पृष्ठ " 16
11. तत्रैव पृष्ठ " 16
12. तत्रैव पृष्ठ " 16
13. तत्रैव पृष्ठ " 16
14. तत्रैव पृष्ठ ' 16
15. तत्रैव पृष्ठ " 16
16. तत्रैव पृष्ठ " 16
17. तत्रैव पृष्ठ " 16
18. तत्रैव पृष्ठ " 18
19. तत्रैव पृष्ठ " 30

- वा.भा.पाठक आधुनिक मराठी काव्याचे अंतःप्रवाह उनि. पृष्ठ क्रमांक
20. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 83
 21. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 84
 22. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 94
 23. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 97
 24. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 104
 25. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 107
 26. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 134
 27. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 138
 28. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 147
 29. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 158
 30. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 160
 31. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 161
 32. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 162
 33. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 165
 34. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 170
 35. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 171
 36. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 173
 37. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 174
 38. गो.म.कुलकर्णी "आधुनिक मराठी कविता काही रूपे : काही रंग " मेहता पब्लिसिंग हाऊस पुणे 30, प्रथमावृत्ती 1991 पृष्ठ क्रमांक 93
 39. वा.भा.पाठक आधुनिक मराठी काव्याचे अंतःप्रवाह उनि. पृष्ठ क्रमांक 177
 40. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 178
 41. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 182
 42. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 186
 43. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 189
 44. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 191
 45. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 192

46. वा.भा. पाठक आधुनिक मराठी काव्याचे अंतःप्रवाह उनि पृष्ठ क्रमांक 195
47. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 201
48. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 205
49. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 208
50. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 210
51. आनंद यादव "ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या " मेहता पब्लिसिंग हाऊस पुणे 30, द्वितीयावृत्ती 1984, पृष्ठ क्रमांक 36
52. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 41
53. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 44
54. गो. म. कुलकर्णी "आधुनिक मराठी कविता काही रूपे काही रंग" उनि पृष्ठ क्रमांक 95
55. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 99
56. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 104
57. दि. के . बेडेकर, म.गो.भाटे, रा. शिं. वाळिंबे, श्री. के. क्षीरसागर, बा.सी.मर्दकर, "वाडमयीनवाद" प्रसाद प्रकाशन 1892 पुणे 30 आवृत्ती तिसरी 1972 पृष्ठ क्रमांक 90
58. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 88
59. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 61
60. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 85
61. तत्रैव पृष्ठ क्रमांक 77

* * *